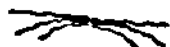

અર્પણપત્રિકા.

સ્વર્ગવાસી શેઠ [illegible]

[illegible] ધર્મબંધુ.

તમારું જીવન વૃક્ષ નવપલ્લવિત થતાં [illegible] ગયું છે. [illegible]
ન રૂપ સુગંધની સુવાસ સર્વત્ર પ્રસરી [illegible]
અદ્યાપિ રહી ગયેલી છે. તે જીવન વૃક્ષે [illegible]
પ્રેમ, [illegible], દયાબુદ્ધિ, [illegible] વિગેરે રૂપે [illegible]
પુષ્પોનો [illegible] સ્મરણ કરતાં અમારું હૃદય [illegible]
છે. [illegible]
[illegible]

[illegible]

ધ્યાત્મ વિદ્યાની પૂર્ણ ઉપાસના કરી હોય તો, એ સંસ્કારો શુદ્ધ સ્મૃતિરૂપે થઇ જાય છે.

અધ્યાત્મ વિદ્યાના પ્રભાવથી સત્યસુખની શોધ કરવાની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિ ચંચળ હોવાથી એ સ્થિતિ રહી શકતી નથી અને તે અન્ય વસ્તુ પ્રતિ આકર્ષાય છે, તેને અધ્યાત્મ વિદ્યા અટકાવે છે. અનેક વિષયો કે જેઓ આનંદાભાસ આપનારા છે, તેમને શમાવે છે. વિષયોની દૃઢ થયેલી સુખ ભાવનાને શિથિલ કરી નાંખે છે. રાગ–દ્વેષનું ઉચ્છેદન કરે છે અને આત્મલાભને બાધ કરનાર સંગને શિથિલ કરવા પ્રેરે છે. જ્યારે અધ્યાત્મ જ્ઞાનરૂપી ભાનુની ભાવના પૂર્ણરીતે પ્રકાશિત થાય છે, ત્યારે સારી રીતે સમજાય છે કે, "આ વિશ્વની પ્રવૃત્તિ માત્ર જે સુખની શોધ માટે છે, તે વિષય સુખ નથી પણ કાંઇક એવું સુખ છે કે જે મળ્યા પછી મેળવવા યોગ્ય કાંઇ અવશેષ રહેતું જ નથી. એ બ્રહ્માનંદ, સ્વરૂપાનંદ, આત્માનંદ છે. એ સુખ મેળવવાનું નથી પણ એ સુખ આપણે પોતેજ છીએ. એટલું માત્ર સાક્ષત્ અનુભવવાનું છે, એવો સાક્ષાત્કાર થતાં સુખને શોધનાર પોતેજ સુખમય-આનંદ સ્વરૂપ થઇ રહે છે.

આવી ઉપયોગી અધ્યાત્મ વિદ્યાને માટે આ લઘુ લેખ ઉદ્ભવ્યો છે. અધ્યાત્મને માટે આર્હત્ ધર્મમાં અનેક ગ્રંથો લખાએલા છે અને જૈન આગમનો મોટો ભાગ એ ઉપયોગી વિષયની ચર્ચાથી ભરપૂર છે. તે સર્વના સાર રૂપે પંડિત ચક્રચૂડામણિ, મહાનુભાવ **શ્રીયશોવિજયજી** ઉપાધ્યાયજીએ આ ગ્રંથની યોજના કરેલી છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિષય વિશાળ અને વ્યાપક હોવાથી તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરી શકાય તેમ ન હોવાને લીધે મહોપકારી

ને દેહની ભિન્નતાની સિદ્ધિ, દ્રવ્ય પ્રાણના ચાર ભેદ, જીવાત્માનું વિચિત્ર ચરિત્ર, પુણ્ય પાપ અને આત્માના સંબંધ વિષે નિર્ણય, ચિદાનંદ સ્વરૂપનું વર્ણન, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષે નયની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે છે ? આશ્રવ અને સંવરનો ભેદ, આત્માને આશ્રવનો ઉચ્છેદ કરનાર કયા કયા ધર્મો છે ? જ્ઞાનાદિ ભાવ સંવર પણાને કેવી રીતે પામે છે ? દ્રવ્ય મોક્ષ અને ભાવ મોક્ષનું સ્વરૂપ, શુદ્ધ તત્ત્વનું સ્વરૂપ અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને એ તત્ત્વ હિતકારી નથી, ઇત્યાદિ અધ્યાત્મના ઘણા ઉપયોગી વિષયો આપેલા છે.

ઓગણીશમો જૈનમત સ્તુતિ નામનો અધિકાર આવે છે, તેમાં જૈન શાસન રૂપ સમુદ્ર શિવાય પરનો આશ્રય ન કરવા વિષે કથન, સ્યાદ્વાદને કલ્પવૃક્ષનું રૂપક, જૈનાગમનની સાથે મેરૂપર્વત, સૂર્ય અને ચંદ્રની સરખામણી, જૈનાગમનું ખંડન કરવા સર્વનું અસામર્થ્ય, સ્યાદ્વાદ શૈલી રૂપ મુદ્રાનું સ્તવન અને જૈન શાસનનો અદ્ભુત મહિમા, ઇત્યાદિ પ્રસંગોનું બ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

વીશમો અનુભવ નામે અધિકાર છે. તેની અંદર અનુભવની પ્રશંસા, મનનું સ્વરૂપ, મનના પાંચ પ્રકાર, અને તેના લક્ષણો, એકાગ્ર તથા નિરૂદ્ધ ચિત્તનું સ્વરૂપ, ચિત્તની ત્રણ દશાઓ, અભ્યાસદશામાં ચિત્તની નિર્દોષતા, ચિત્ત શાંત ક્યારે થાય છે ? મન શાંત થવાથી શું લાભ થાય છે? ધ્યાનથી પરમાત્મા સાનિધ્યમાં આવે છે, બહિરાત્મા અને પરમાત્મા કોને કહેવાય ? અંતરાત્મા ક્યારે સ્પષ્ટ થાય છે, પરમાત્મા ક્યારે સ્પષ્ટ થાય છે ? શુદ્ધ ભાવને કોણ પામે છે ? શુદ્ધ નિશ્ચયનો અનુભવ, પરમ બ્રાહ્મણ અને પૂર્ણ યોગી કેવા હોય ? એક જ્ઞાનરૂપ આત્મા ધ્યેય, સેવ્ય અને ભજ-

હાનિકારક છે ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ વિદ્વત્તા પૂર્વક કરવામાં આવ્યું અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસને અર્થે અધિકાર મેળવવાની ઇચ્છા અનારા સત્યશોધક અને સારશોધક વર્ગને માટે જે જે સામગ્રી જોઇએ, તે સર્વ સામગ્રી ગોઠવી આ ગ્રંથનું ગૌરવ વધારેલું છે. કદિ હૃદય શાસ્ત્રીય વિષયનું અસંસ્કારી હોય તો તેવા સંસ્કારો પાડવાને માટે આ લેખ અદ્વિતીય છે. માત્ર વ્યવહારમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા મન પણ જો આ ગ્રંથની વૃત્તિ મેળવી શકે તો, અને સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી તેનું અવલોકન કરવાનો રાખે તો તેઓ યથાશક્તિ પોતાના હૃદયને અધ્યાત્મ રસથી વાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એ નિઃસંદેહ છે. અધ્યાત્મના લેશનો સ્વાદ ચાખી તેની સંપૂર્ણ સામગ્રી શોધવા તત્પર રહેનારા પંડિતવર્ગને આ ગ્રંથ પૂર્ણ સંતોષ આપ્યા વગર રહેશે નહીં; ટુંકામાં આર્હત આગમના પ્રકરણોમા આ અધ્યાત્મ સાર પ્રકરણે દિગ્વિજય પામેલ છે એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ નથી.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય આર્હત ઇતિહાસમાં મહાન્ વિખ્યાતિ પામી ગયા છે, તેમનું જીવનવૃત્ત જૈન પ્રજામાં આબાલવૃદ્ધથી વિજ્ઞાત છે. તેથી આ સ્થળે આપવાની આવશ્યકતા નથી તે મહાનુભાવે આર્હત્ પ્રજાના મહાન્ ઉપકારને માટે ઘણા ગ્રંથો લખેલા છે, તેઓમાં સો ગ્રંથો તો તેમના અસાધારણ પાંડિત્યને દર્શાવનારા છે તે સંબંધી માહિતી આ અધ્યાત્મ વિષયનો એક મહાન્ ગ્રંથ છે. વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં આ મહાન્ પ્રતિભા ભારતવર્ષને અલંકૃત કરતી હતી. ભારતવર્ષની ... વિદ્યાદેવી-શારદાની રાજધાની તરીકે પ્રખ્યાત થયેલી ... નગરીમાં નિરંતર વાસ કરી ઉપાધ્યાયજીએ ન્યાયવિશ

મેળવી હતી. અને કાશીના સમર્થ વિદ્વાનો પાસેથી "ન્યાય વિશારદ" ની મહાન્ પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીના સમયમાં આર્હંત ધર્મની અધ્યાત્મમય વિજ્ઞાન લક્ષ્મી પૂર્ણ યૌવનમાં વિલાસ કરતી હતી. અધ્યાત્મમય ચારિત્રથી વિભૂષિત એવા મહાત્મા આનંદઘનજી પણ એજ સમયે વિચરતા હતા. તે કાળે આવા આવા અધ્યાત્મ વિદ્યાના ઉપાસકોનું ધર્મરાજ્ય ચાલતું હોવાથી ભારતવર્ષની સર્વ જૈન પ્રજા સંપની શીતળ છાયામાં રહી ધર્મ અને સંસારના શ્રેષ્ઠ સાધનો મેળવવાને ભાગ્યશાળી થતી હતી. શ્રી વીર શાસનના પ્રભાવિક દેવતા પુનઃ એવો સમય સંપાદન કરશે, એજ અંતરની અભ્યર્થના છે.

માનવ જીવન પરમ આનંદનું શોધક હોવું જોઇએ: અવિનાશી સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એ નિઃસ્વાર્થી મનુષ્યોનો પ્રવૃત્તિનું તત્વ હોવું જોઇએ. આ અસાર સંસારરૂપ કારાગૃહમાં પડેલા મનુષ્યને નાશી છુટવાની બારી ક્યાં છે અને કઇ છે? તેને માટે પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માની શોધ હોવી જોઇએ. એ સર્વ ઉપાયોનું સાધન અધ્યાત્મ વિદ્યા છે. એ અધ્યાત્મ વિદ્યાના ઉપયોગી આ મહાન્ ગ્રંથને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મરહુમ શેઠ વિસનજી હીરજીના કુટુંબીઓએ રૂ. ૧૦૦૦ની સહાય આપી છે, તેને માટે અંતઃકરણથી આભાર માનવામાં આવે છે અને તે આભારની લાગણી દર્શાવવા સ્વર્ગવાસી શેઠ વિસનજી હીરજીના નામ સાથે આ ગ્રંથ જોડીને અમો આનંદ સાથે કૃતાર્થ થઇએ છીએ.

સંવત ૧૯૬૯ ફાલ્ગુન શુક્લઅષ્ટમી	શ્રી જૈનધર્મ વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ પાલીતાણા.

विषयानुक्रमणिका.

प्रथम प्रबंध

द्वितीय प्रबंध

तृतीय प्रबंध.

चतुर्थ प्रबंध.

पंचम प्रबंध.

षष्ठ प्रबंध

सप्तम प्रबंध

समाप्त.

અધ્યાત્મ સાર.

વિવેચન સહિત.

શ્લોક.

श्री ऋषभजिनस्तुति.

ऐंद्रश्रेणिनतः श्रीमान् नंदतान्नाभिनंदनः।
उद्दधार युगादौ यो जगदज्ञानपंकतः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ-ઈંદ્રોની પંક્તિએ નમસ્કાર કરેલા અને અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય રૂપ લક્ષ્મીથી યુક્ત એવા શ્રી નાભિરાજાના પુત્ર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન જયવંત થાઓ, જે પ્રભુએ યુગની આદિમાં આ જગત્નો અજ્ઞાન રૂપ કાદવમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો છે. ૧

पंचम प्रबंध.

षष्ठ प्रबंध

सप्तम प्रबंध

समाप्त.

વિશેષાર્થ-ગ્રંથકાર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આ ગ્રંથના આરંભમાં શ્રી રૂષભદેવ ભગવાન્‌ની સ્તુતિરૂપ મંગળાચરણ કરેછે. આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર એવી સૂચના કરે છે કે, જે પુરૂષ આ જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ હોય, તે પુરૂષ જયવંત થાય છે. જગતના ઉપકારનો પ્રભાવ દિવ્ય છે, શ્રી ઋષભદેવ ભગવાને પોતાની દિવ્ય વાણી વડે ઉપદેશ આપી આ જગત્‌નો અજ્ઞાનતામાંથી ઉદ્ધાર કર્યો, તેથી તેઓ ઇંદ્રાની શ્રેણીઓને નમવા યોગ્ય થયા હતા અને અષ્ટપ્રાતિહાર્ય રૂપ લક્ષ્મીવાળા થયા હતા. ૧

श्री शांतिनाथस्तुति.

श्री शांतिस्तांतिभिद् भूयाद् नविनां मृगलांछनः ।
गावः कुवलयोल्लासं कुर्वते यस्य निर्मलाः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ-જેમની નિર્મલ એવી ગો-વાણી કુવલય પૃથ્વિના મંડલનો ઉલ્લાસ કરે છે, અને જેમને મૃગનું લાંછન છે, એવા શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન્ ભવી પ્રાણીઓના સંતાપને નાશ કરનારા થાઓ. ૨

વિશેષાર્થ-અહિં ગ્રંથકારે શ્લેષાલંકાર દર્શાવ્યો છે. તે સાથે રૂપક અલંકાર પણ સૂચવ્યો છે. શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુ અને ચંદ્ર એ બન્નેનો અર્થ ઘટે છે. જેમ મૃગલાંછન-મૃગના લાંછનવાળો ચંદ્ર પ્રાણીઓના તાપને હરે છે, અને ચંદ્રની ગો એટલે કિરણો કુવલય એટલે પોયણાને ઉલ્લસિત કરે છે-વિકાસિત કરે છે; તેમ શાંતિનાથ ભગવાનને પણ મૃગલાંછન છે, અને તેમની ગો-વાણી

કુવલય-પૃથ્વીના મંડળને ઉલ્લાસ આપે છે. અહિં શ્રી શાંતિનાથ અને ચંદ્ર બન્નેને ઉદ્દેશીને અર્થ ઘટાવ્યો છે. ૨

श्री शैवेयं जिनं स्तौमि भुवनं यशसेवयः ।
मारुतेन मुखोत्थेन पांचजन्यमपूपुरत् ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—જેમણે યશ વડે આ જગત્‌ને, જેમ મુખમાંથી ઉઠેલા પવન વડે પાંચજન્ય શંખને પૂરેલો, તેમ પૂરી દીધો છે, એવા શ્રી શિવાદેવીના પુત્ર શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની હું સ્તુતિ કરૂં છું. ૩

વિશેષાર્થ.—આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે શ્રી નેમિનાથ ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરેલી છે. શ્રી નેમિનાથ ભગવાને શંખનો નાદ કર્યો હતો. તે ઉપર ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે, તે શંખના નાદથી તેમનું યશ જગત્‌માં પ્રસર્યું હતું. જેમ તેમણે મુખના પવનથી શંખને પૂર્યો હતો, તેમ તેમણે પોતાના શંખના જેવા ઉજ્જ્વલ યશથી આ જગત્‌ને પૂરી દીધું હતું. ૩

जीयात् फणिफणप्रांतसंक्रांततनुरेकदा ।
उद्धर्तुमिव विश्वानि श्रीपार्श्वो बहुरूपभाक् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—ફટારૂપ સર્પની ફણાઓમાં જેમનું શરીર સંક્રાન્ત થયેલું છે, એવા શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ જય પામો. જેઓ, આ જગત્‌ના એકી સાથે ઉદ્ધાર કરવાને જાણે ઘણાં રૂપો ધારણ કર્યાં હોય, એવા દેખાય છે. ૪

વિશેષાર્થ—શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના મસ્તક ઉપર સર્પની ફેણા આવેલી છે. તે મણિમય હોવાથી તેની અંદર શ્રી પાર્શ્વનાથ

પ્રભુના શરીરના પ્રતિબિંબો પડે છે. તે ઉપર કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે કે, તેમણે આ ત્રણ ભુવનોના જીવોનો એકી સાથે ઉદ્ધાર કરવા ઘણાં રૂપો ધારણ કરેલા છે. કારણ કે, એક રૂપથી બધાનો ઉદ્ધાર થઇ શકે નહીં ૪

जगदानंदन स्वामी जयति ज्ञातनंदनः।
उपजीवंति यद्वाचमद्यापि विबुधाः सुधाम् ॥ ५॥

ભાવાર્થ—તે, જગતને આનંદ આપનારા શ્રી જ્ઞાતનંદન મહાવીર સ્વામી જય પામો; કે જેમની વાણીરૂપી અમૃતને વિદ્વાનો અદ્યાપિ સેવે છે. ૫

વિશેષાર્થ—મહાનુભાવ યશોવિજયજી મહારાજ આ શ્લોકથી મહાવીર પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. આ શ્લોકમાં વિબુધ એ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરેલો છે. વિબુધ–વિદ્વાનો અદ્યાપિ તે પ્રભુની અમૃત સમાન વાણીને સેવે છે, અને વિબુધ–દેવતાઓ પણ અમૃતને સેવે છે. અર્થાત્ તેમની વાણીરૂપી અમૃતને વિદ્વાનો અને દેવતાઓ અદ્યાપિ સેવ્યા કરે છે વીર પ્રભુએ પ્રરૂપેલા આગમને અદ્યાપિ તેઓ ભણે છે, ભણાવે છે, વાંચે છે, વંચાવે છે અને [illegible] ૫

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર પોતાનો ઉદ્દેશ પ્રગટ કરે છે. ૬

शास्त्रात्परिचितां सम्यक् संप्रदायाच्च धीमताम् ।
इहानुभवयोगाच्च प्रक्रियां कामपि ब्रुवे ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રથી, બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોના સારા સંપ્રદાયથી અને મારા પોતાના અનુભવથી આ અધ્યાત્મ વિષયની કોઈ પણ પ્રક્રિયાને હું કહું છું. ૭

વિશેષાર્થ—કોઈ પણ શાસ્ત્રીય વિષય કહેવો હોય તો, તેમાં ત્રણ બાબતોની આવશ્યકતા છે. શાસ્ત્ર, બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોનો સંપ્રદાય અને સ્વાનુભવ. આ ત્રણ સાધનો હોય તોજ, શાસ્ત્રીય વિષય લખી શકાય છે. તેથી ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાયજી તે વાત આ શ્લોકથી દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે કે, મને જૈન શાસ્ત્રનો પરિચય છે, બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોનો સંપ્રદાયછે અને ચારિત્રને અંગે અધ્યાત્મ વિષયનો મને અનુભવ છે, તેથી હું થોડીક અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા લખવાને ઉત્સાહિતથયો છું.૭

અધ્યાત્મની પ્રીતિ કોને હોય છે ?

योगिनां प्रीतये पद्यमध्यात्मरसपेशलम् ।
भोगिनां भामिनीगीतं संगीतकमयं यथा ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—જેમ ભોગી લોકોને સ્ત્રીઓનું સંગીતમય ગીત પ્રીતિને માટે થાય છે, તેમ યોગિ લોકોને અધ્યાત્મરસથી કોમળ એવું આ પદ્ય (કાવ્ય) પ્રીતિને માટે થાય છે. ૮

વિશેષાર્થ-આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર અધ્યાત્મ વિષય કોને પ્રિય હોય છે, એ વાત જણાવે છે. ભોગની ઇચ્છા રાખનારા પુરૂષોને જેમ સંગીતમય એવું, સ્ત્રીઓનું ગીત પ્રિય હોય છે, તેવી રીતે યોગી પુરૂષોને અધ્યાત્મ પણ પ્રિય હોયછે. આ પ્રમાણે યોગીની સાથે ભોગીનું દૃષ્ટાંત આપવામાં ગ્રંથકારે ખુબી બતાવી છે કે, આનંદનો વિષય આત્માની સાથે સ્વભાવથી રહેલો છે. જેવો અધ્યાત્માનંદ આનંદ રૂપ છે, તેવો વિષયાનંદ આનંદ રૂપ છે, પણ તે આનંદમાં ઘણોજ તફાવત છે. વિષયાનંદ વિષયીને અધોગતિમાં ખેંચી જાય છે, અને અધ્યાત્મનો આનંદ તેને ઉત્તમ ગતિમાં આકર્ષે છે. વળી ગ્રંથકારે યોગી શબ્દ કહેલો છે, તે ઉપરથી અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અધિકારી યોગીજ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે. અધ્યાત્મના ઉત્તમ આનંદનો સ્વાદ જેવો યોગીઓને આવેછે, તેવો બીજાઓને આવતો નથી. કારણ કે, સમાધિ વિદ્યામાં મનને વશ રાખવાની શક્તિ રહેલી છે, અને તે શક્તિ અધ્યાત્મ વિદ્યાની નજીક છે. ૮

कांताधरसुधास्वादाद्यूनां यज्जायते सुखम् ।
बिंदुः पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रस्वादसुखोदधेः ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ-યુવાન પુરૂષોને સ્રીના અધરામૃતના સ્વાદથી જે સુખ ઊત્પન્ન થાય છે, તે સુખ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના સ્વાદના સુખ સાગરની પાસે એક બિંદુ રૂપ છે. ૯

વિશેષાર્થ-સ્રીના શ્રૃંગારમાં આસક્ત એવા યુવાન પુરૂષોને તેણીના અધરામૃતના પાનથી ભારે સુખ થાય છે. એટલે વસ્તુતાએ

તે ખરૂં સુખ નથી, છતાં તેને તેઓ મોહથી ભારે સુખ માને છે, પરંતુ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના સ્વાદમાં એટલું બધું સત્ય સુખ રહેલું છે કે, તેની પાસે એ સુખ ઘણુંજ ક્ષુદ્ર છે. તે ઉપરથી ગ્રંથકારે પુરૂષોને બોધ આપ્યો છે કે, તમે સ્ત્રીના શૃંગારમાં જે સુખ માની બેઠા છો, તે સુખ અધ્યાત્મ વિદ્યાના સુખની આગળ કાંઇ ગીણાવમાં નથી, માટે તમે અધ્યાત્મ વિદ્યાનું અવગાહન કરો. જો તમે એ મહાવિદ્યામાં પ્રવેશ કરી તેનો મધુર સ્વાદ ચાખશો, તો પછી તમને વિષય સુખ જરાપણ રૂચિકર લાગશે નહીં. ૯

अध्यात्मशास्त्रसंभूत संतोषसुखशालिनः ।
गणयंति न राजानं न श्रीदं नापि वासवम् ॥ १० ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષના સુખ વડે શોભનારા પુરૂષો રાજાને, કુબેરને અને ઇંદ્રને પણ ગણતા નથી. ૧૦

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકારે આ શ્લોકથી અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની ભારે પ્રશંસા કરી છે. આ જગતમાં સર્વ પુરૂષો રાજાની, કુબેરની અને ઈંદ્રની સ્પૃહા રાખે છે, તેમને મોટા ગણે છે, અને તેમની પાસેથી ઉત્તમ પ્રકારના સુખને મેળવવાની આકાંક્ષા રાખે છે, પરંતુ જેઓએ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તે ઉપર મનન કરેલું છે, તેઓના હૃદયમાં એવો સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે વડે તેઓ રાજાને, ધનપતિ—કુબેરને અને ઇંદ્રને પણ ગણતા નથી. તેઓ તેમની જરા પણ દરકાર રાખતા નથી. વળી એવો પણ ભાવાર્થ નીકળે કે, અધ્યાત્મ વિદ્યાના મનનથી તેમના હૃદય

માં એટલો બધો સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેઓ રાજપદ, કુબેરપદ, અને ઇંદ્રપદ, મેળવવાની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. મૂળ કુબેરનું નામ શ્રીદ આપેલું છે, તે ઉપરથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે કુબેર શ્રીદ–લક્ષ્મીને આપનાર-છે, છતાં અધ્યાત્મના સંતોષથી તૃપ્ત થયેલા પુરૂષો તેની દરકાર રાખતા નથી. ૧૦

અધ્યાત્મના શિક્ષણ વિનાનું પાંડિત્ય નકામું છે.

यः किलाशिक्षिताध्यात्मशास्त्रः पांडित्यमिच्छति।
उत्क्षिपत्यंगुलीं पंगुः सस्वर्द्रुफललिप्सया ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર શીખ્યા વગર પંડિતપણાની ઇચ્છા રાખે છે, તે લંગડો પુરૂષ સ્વર્ગના વૃક્ષનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી આંગળીને ઊંચી કરે તેના સમાન છે. ૧૧

વિશેષાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વગર જે પંડિતાઈની ઇચ્છા રાખે છે, તે તદ્દન નકામું છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, ત્યાં સુધી પંડિત થવાનું નથી. તે ઉપર ગ્રંથકાર દૃષ્ટાંત આપે છે. જેમ લંગડો માણસ સ્વર્ગમાં રહેલા વૃક્ષનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી આંગળી ઉંચી કરે છે, તેના જેવું હાસ્યાસ્પદ છે. તે કદિપણ સ્વર્ગનાં વૃક્ષનાં ફળને મેળવી શકતો નથી. આ દૃષ્ટાંત આપી ગ્રંથકારે સિદ્ધ કર્યું છે કે, જેઓ અધ્યાત્મ વિદ્યાને જાણનારા છે, તેઓજ ખરેખરા પંડિત છે, તે સિવાયના અપંડિત છે. પાંડિત્યનો પ્રભાવ અધ્યાત્મ વડેજ મેળવી શકાય છે. ૧૧

અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની પ્રશંસા કરે છે.

दंभपर्वतदंभोलिः सौहार्दाम्बुधिचंद्रमाः ।
अध्यात्मशास्त्रमुत्ताल मोहजालवनानलः ॥ १२ ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર દંભ રૂપી પર્વતને છેદવામાં વજ્ર સમાન છે, મૈત્રી ભાવરૂપી સમુદ્રને વધારવામા ચંદ્ર સમાન છે, અને વધેલા મોહજાળ રૂપ વનને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે. ૧૨

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ પ્રકારના લાભ થાયછે. અધ્યાત્મના યોગથી દંભ નાશ પામેછે, મૈત્રી વધેછે, અને મોહજાળ તુટી જાય છે. તેને ગ્રંથકાર અલંકારિક ભાષાથી દર્શાવે છે. વજ્રથી જેમ પર્વત તુટી જાયછે, તેમ અધ્યાત્મ રૂપ વજ્રથી દંભ રૂપી પર્વત તુટી જાયછે. ચંદ્રથી જેમ સમુદ્ર ઉછળેછે–વધેછે, તેવી રીતે અધ્યાત્મ રૂપી ચંદ્રથી મૈત્રીભાવ વધેછે, અને અગ્નિથી જેમ વન બળી જાયછે, તેમ અધ્યાત્મ રૂપી અગ્નિથી મોહના જાળ રૂપ અગ્નિ બલી જાયછે, તેથી દંભને તોડનાર, મૈત્રીને વધારનાર અને મોહનો નાશ કરનાર અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર અવશ્ય અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે. ૧૨

અધ્યાત્મ શાસ્ત્રરૂપી ઉત્તમ રાજ્યમાં કોઇ જાતનો ઉપદ્રવ થતો નથી.

अध्वा धर्मस्य सुस्थः स्यात् पापचौरः पलायते ।
अध्यात्मशास्त्रसौराज्ये न स्यात्कश्चिदुपप्लवः ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર રૂપી સારા રાજ્યમાં ધર્મનો માર્ગ સુસ્થ થાય છે, પાપ રૂપી ચોર નાશી જાયછે, અને બીજો કોઇ ઉપદ્રવ થતો નથી. ૧૩

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને એક સારા રાજ્યની ઉપમા આપેછે. જેમ સારા રાજ્યમાં ધર્મનો માર્ગ સુસ્થ થાયછે, ચોર લોકો નાશી જાયછે, અને બીજો કોઇ જાતનો ઉપદ્રવ થતો નથી, તેવી રીતે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રરૂપી સારા રાજ્યમાં ધર્મનો માર્ગ સુસ્થ થાયછે, પાપરૂપી ચોર પલાયન કરી જાયછે, અને બીજો કોઇ જાતનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અર્થાત્ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી મનન કર્યું હોય તો, ધર્મ માર્ગે ચલાયછે, પાપ કર્મ થતાં નથી, અને કામ, ક્રોધાદિક કષાયોનો ઉપદ્રવ થતો નથી. તેથી અવશ્ય અધ્યાત્મ વિદ્યા સંપાદન કરવી જોઇએ. ૧૩

અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર હૃદયમાં પરિણમ્યું હોય તો, કષાય વિષયોનો ક્લેશ થતો નથી.

येषामध्यात्मशास्त्रार्थतत्त्वं परिणतं हृदि ।
कषायविषयावेशक्लेशस्तेषां न कर्हिचित् ॥ १४ ॥

ભાવાર્થ—જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું તત્ત્વ પરિણામ પામેલું છે, તે પુરૂષોને કષાય તથા વિષયોના આવેશનો કદિ પણ ઉદ્ભવ થતો નથી. ૧૪

વિશેષાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું તત્ત્વ હૃદયમાં પરિણામ પામવાથી પુરૂષોને કેવો લાભ થાય છે? તે વાત ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી દર્શાવે છે. જે હૃદયમાં અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર પરિણમે–એટલે અધ્યાત્મનો અનુભવ હૃદયમાં થયો હોય, તો પછી તે હૃદયમાં ચાર કષાય અને વિષયોનો આવેશ થતો નથી. તેથી તે પુરૂષ સર્વદા કલેશ રહિત રહે છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના તત્ત્વનો વિચાર કરવાથી હૃદય શાંત અને આત્મવશ થઈ જાય છે. તેથી તે હૃદયને કષાય વિષયોનો આવેશ લગાવી શકતો નથી. ૧૪

અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર રૂપ યોદ્ધાની કૃપા ન હોય તો,
કામદેવ રૂપી ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડે છે.

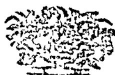
निर्दयः कामचण्डालः पण्डितानपि पीडयेत् ।
यदि नाध्यात्मशास्त्रार्थबोधयोधकृपा भवेत् ॥ १५ ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અર્થ બોધ રૂપી યોદ્ધાની કૃપા જો ન હોય તો, કામદેવ રૂપી નિર્દય ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડા કરે છે. ૧૫

વિશેષાર્થ—અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અભાવથી કેવી હાનિ થાય છે? તે વાત ગ્રંથકાર રૂપકથી જણાવે છે. તે કહે છે કે, જો તમે

ર્થને બરાબર વિચારવો, અને તે પ્રમાણે ચાલવું. તેમ વળી આ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર યોગ્ય પુરૂષનેજ શીખવવું. અયોગ્યને શીખવવું નહીં. કારણ કે, યોગ્ય પુરૂષને શીખવવાથી તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો બરાબર ઉપયોગ થાય છે, અને યોગ્ય પુરૂષના હૃદયમાં એ શાસ્ત્ર યથાર્થ રીતે પ્રરૂપાય છે. અને તેથી તેનો બરાબર અમલ થઈ શકે છે. ૨૪

इति प्रथमाधिकारः

દ્વિતીયાધિકાર.

અધ્યાત્મ કોને કહેવાય ?

भगवन् किं तदध्यात्मं यदित्थमुपवर्ण्यते ।
शृणु वत्स यथाशास्त्रं वर्णयामि पुरस्तव ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે, "હે ભગવન્! તમે જેનું વર્ણન કરો છો, તે અધ્યાત્મ શું કહેવાય?" ગુરૂ ઉત્તર આપે છે, હે વત્સ! અધ્યાત્મ શું કહેવાય તે હું શાસ્ત્ર પ્રમાણે તારી આગળ વર્ણન કરી બતાવું છું, તે સાંભળ. ૧.

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી ગુરૂ અને શિષ્યના પ્રશ્નોત્તર રૂપે અધ્યાત્મને કહી બતાવે છે. અધ્યાત્મ શું કહેવાય એવા શિષ્યના પ્રશ્નનો ગુરૂ ઉત્તર આપે છે કે, તે વિષે હું તારી આગળ સારી રીતે શાસ્ત્રને અનુસરીને વર્ણન કરી બતાવીશ. ૧

અધ્યાત્મનું લક્ષણ કહે છે.

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—જેમનો મોહનો અધિકાર નાશ પામ્યો છે, એવા મુનિઓને આત્માને અધિકાર કરી જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે તેને જિનેશ્વરો અધ્યાત્મ કહે છે. ૨

વિશેષાર્થ—આત્માને આશ્રયીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. પણ તેવી શુદ્ધ ક્રિયા જ્યારે મોહનો નાશ થાય ત્યારે પ્રવર્તી શકે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, જેમના હૃદયમાંથી મોહ નાશ પામ્યોછે એવા પુરૂષો, પછી અંતરાત્માને ઉદ્દેશીને જે શુદ્ધ ક્રિયા કરે તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. એટલે કે જ્યારે મોહનો નાશ થાય છે, એટલે આત્મસ્વરૂપ જ્યારે યથાર્થ ઓળખવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ક્રિયા પણ શુદ્ધ થાય છે. એવા શુદ્ધ પ્રવર્તનનેજ જિન ભગવાન્ અધ્યાત્મ કહે છે. આ ઉપરથી એમ પણ જાણવાનું છે કે, જેનામાં મોહ ન હોય, તે અધ્યાત્મનો અધિકારી છે. જ્યાં સુધી મોહનો આવેશ રહેલો હોય ત્યાં સુધી આત્મ વિચાર આવતો નથી, અને જો આત્મ વિચાર ન આવે તો પછી અધ્યાત્મ બોધ ક્યાંથીજ થાય? માટે અધ્યાત્મ સંપાદન કરવાને માટે પ્રથમ મોહનો નાશ કરવો જોઇએ. મોહનો નાશ થવાથી આત્મ ભાન થાય છે, અને આત્મ ભાન થવાથી શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવર્તાય છે. એવા પ્રવર્તનનું નામજ અધ્યાત્મ છે. અહીં એમ પણ સમજવાનું છે કે, જ્યાં સુધી મોહ છે, ત્યાં સુધી આત્મ ભાન થતું નથી, અને જ્યારે આત્મ ભાન ન થાય, તો પછી શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને તેમ થવાથી અધ્યાત્મનો પ્રાદુર્ભાવ થતો नथी. ३

સર્વ યોગમાં અધ્યાત્મ અનુગત છે.

सामायिकं यथा सर्व चारित्रेष्वनुवृत्तिमत् ।
अध्यात्मं सर्वयोगेषु तथानुगतमिष्यते ॥ ३ ॥

વિશેષાર્થ—આત્માને આશ્રયીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્ત્તે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. પણ તેની શુદ્ધ ક્રિયા જ્યારે મોહનો નાશ થાય ત્યારે પ્રવર્ત્તી શકે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, જેમના હૃદયમાંથી મોહ નાશ પામ્યોછે એવા પુરૂષો, પછી અંતરાત્માને ઉદ્દેશીને જે શુદ્ધ ક્રિયા કરે તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. એટલે કે જ્યારે મોહનો નાશ થાય છે, એટલે આત્મસ્વરૂપ જ્યારે યથાર્થ ઓળખવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ક્રિયા પણ શુદ્ધ થાય છે. એવા શુદ્ધ પ્રવર્ત્તનનેજ જિન ભગવાન્ અધ્યાત્મ કહે છે. આ ઉપરથી એમ પણ જાણવાનું છે કે, જેનામાં મોહ ન હોય, તે અધ્યાત્મનો અધિકારી છે. જ્યાં સુધી મોહનો આવેશ રહેલો હોય ત્યાં સુધી આત્મ વિચાર આવતો નથી, અને જો આત્મ વિચાર ન આવે તો પછી અધ્યાત્મ બોધ ક્યાંથીજ થાય ? માટે અધ્યાત્મ સંપાદન કરવાને માટે પ્રથમ મોહનો નાશ કરવો જોઇએ. મોહનો નાશ થવાથી આત્મ ભાન થાય છે, અને આત્મ ભાન થવાથી શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તાય છે. એવા પ્રવર્ત્તનનું નામજ અધ્યાત્મ છે. અહીં એમ પણ સમજવાનું છે કે, જ્યાં સુધી મોહ છે, ત્યાં સુધી આત્મ ભાન થતું નથી, અને જ્યારે આત્મ ભાન ન થાય, તો પછી શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને તેમ થવાથી અધ્યાત્મનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. ૨

સર્વ યોગમાં અધ્યાત્મ અનુગત છે.

सामायिकं यथा सर्व चारित्रेष्वनुवृत्तिमत् ।
अध्यात्मं सर्वयोगेषु तथानुगतमिष्यते ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—જેમ સર્વ ચારિત્રોની અંદર સામાયિક અનુગત છે, તેમ સર્વ યોગોની અંદર અધ્યાત્મ અનુગત છે ૩

વિશેષાર્થ—દ્રવ્ય ચારિત્ર, ભાવ ચારિત્ર વગેરે બધા ચારિત્રોની અંદર સામાયિક અનુગત છે, એટલે અનુસરીને રહેલ છે; અર્થાત્ કોઇ પણ ચારિત્ર સામાયિક શિવાય કહેવાતું નથી. દરેક ચારિત્રની અંદર સામાયિક હોવુંજ જોઈએ. તેવી રીતે મનોયોગ, વચોયોગ અને કાય યોગ એ ત્રણે યોગોમાં અધ્યાત્મ અનુસરીને રહેલું છે. અધ્યાત્મ શિવાય એ યોગો સાધી શકાતાંજ નથી. કારણ કે, મન, વચન અને કાયાનું સ્વરૂપ આત્મ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે; અને તે અધ્યાત્મને આધીન છે. જ્યારે અધ્યાત્મ હૃદયમાં સ્ફુરે છે ત્યારે મન, વચન અને કાયાના યોગ સ્વતઃ સાધ્ય થાય છે. ૩

અધ્યાત્મમય ક્રિયા કયાં સુધી ક્રમ શુદ્ધિવાળી માનેલી છે?

अपुनर्बंधकाद्यावद्गुणस्थानं चतुर्दशम् ।
क्रमशुद्धिमती तावत् क्रियाध्यात्ममयी मता ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—અપુનર્બંધ-ચોથા ગુણઠાણાથી માંડીને ચૌદમા ગુણઠાણા સુધી અનુક્રમે જે આત્માની શુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે, તે સર્વ અધ્યાત્મક્રિયા જાણવી. ૪

વિશેષાર્થ—અપુનર્બંધ એટલે જેમાં ફરીવાર સંસારનો

બંધ નથી, એવા ચોથા ગુણઠાણાથી માંડીને ચૌદમાં ગુણઠાણા સુધી અધ્યાત્મમય આત્માની શુદ્ધતા પ્રગટ થાય છે. આ ઉપરથી ગ્રંથકારે દર્શાવ્યું છે કે, જો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો બોધ હોય, અને તે પ્રમાણે ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તન થતું હોય તો, ચોથા ગુણઠાણાથી માંડીને અનુક્રમે ચૌદમાં ગુણઠાણા સુધી આત્માની જે વિશુદ્ધિ જોઈએ, તે વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એટલે આત્માની ખરી વિશુદ્ધતા સ્વતઃ પ્રગટ થાય છે. આવું અધ્યાત્મનું ઉત્તમ ફળ સર્વથા સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. ૪

કેવી ક્રિયા અધ્યાત્મની વિરોધી છે ?

આહારોપધિપૂજર્દ્ધિગૌરवप्रतिबंधतः ।
भवाभिनंदी यां कुर्यात् क्रियां साध्यात्मवैरिणी ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—ભવાભિનંદી પુરૂષ આહાર ઉપાધિને અર્થે, પૂજા પામવાની ઋદ્ધિના ગૌરવથી બંધાઇને જે ક્રિયા કરે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મ ગુણની વિરોધી છે. ૫

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર અધ્યાત્મની વિરોધિ ક્રિયા બતાવે છે. ભવાભિનંદી એટલે સંસારમાં આનંદ માનનારો પુરૂષ પોતાના આહારની ઉપાધિને માટે, એટલે આહારનાં સાધનને માટે, જગત્‌માં પોતાની પૂજાની ઋદ્ધિ વધે તેવા હેતુથી, અને પોતાનું ગૌરવ વધે તેવા ઈરાદાથી જે ક્રિયા કરે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મને નાશ કરનારી છે, અર્થાત્ તેવી ક્રિયા કરનારો સંસારી જીવ અધ્યાત્મને મેળવી શકતો નથી. તેથી અધ્યાત્મની ઇચ્છા રાખનારે તેવી ક્રિયાથી દૂર રહેવું જોઈએ. ૫

ભવાભિનંદીની ક્રિયાનો આરંભ નિષ્ફલ થાય છે.

क्षुद्रो लोभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठः ।
अज्ञो भवाभिनंदी स्यान्निष्फलारंभसंगतः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—ક્ષુદ્ર-હલકો, લોભમાં પ્રીતિવાળો, દીન, મત્સરી, બ્હીકણ, શઠ, અને અજ્ઞાની એવો ભવાભિનંદી જે ક્રિયા કરે છે, તે નિષ્ફળ થાય છે. ૬

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકારે સાત વિશેષણો આપી ભવાભિનંદીને દર્શાવ્યો છે. ભવાભિનંદી પુરૂષ ક્ષુદ્ર—હલકો હોય છે, તેને લોભ ઉપર પ્રીતિ હોય છે, તે દીન હોય છે, તેના હૃદયમાં મત્સર-ઇર્ષ્યા ભાવ હોય છે. તે સદા બ્હીકણ હોય છે, તે છતાં શઠ-લુચ્ચો હોય છે. આવા ભવાભિનંદીની ક્રિયાનો આરંભ નિષ્ફળ છે. કારણ કે, ઉપર કહેલા નઠારા દુર્ગુણોને લઈને તેની ક્રિયા શુદ્ધ હોતી નથી, તેથી તે નિષ્ફળ થાય છે. ૬

કેવી ક્રિયા અધ્યાત્મ ગુણની વૃદ્ધિ કરે છે.

शांतो दांतः सदागुप्तो मोक्षार्थी विश्ववत्सलः ।
निर्दंभां यां क्रियां कुर्यात्साध्यात्मगुणवृद्धये ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—શાંત, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર, સદા ગુપ્ત એટલે ત્રણ ગુપ્તિવાળો, મોક્ષનો અર્થી અને વિશ્વ ઉપર પ્રીતિવાળો પુરૂષ જે દંભ વગરની ક્રિયા કરે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મ ગુણની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૭

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી અધ્યાત્મ ગુણની વૃદ્ધિ કરનારી ક્રિયા દર્શાવે છે કે જે ક્રિયા દંભ વગરની હોય છે, તેવી ક્રિયાથી અધ્યાત્મ ગુણ વધે છે. વળી તે ક્રિયાનો કરનાર પુરુષ વિશેષગુણવાળો હોવો જોઈએ. તે શાંત હોવો જોઈએ. જે શાંત હોય તે ઇંદ્રિયોને દમન કરનારો હોવો જોઈએ. તે દમન કે, ઇંદ્રિયોના દમનથી અધ્યાત્મ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સંયમ ગુપ્ત હોવો જોઈએ. અહિં ગુપ્ત એટલે ત્રણ ગુપ્તિઓ યુક્ત સમજવું. મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ—એ ત્રણ ગુપ્તિ યુક્ત પુરૂષજ અધ્યાત્મ ગુણનો ઉત્પાદક બને છે. વળી તે મોક્ષનો અર્થી હોવો જોઈએ. જે મોક્ષનો અર્થી હોય, તેના હૃદયમાં અધ્યાત્મ રૂપે છે. ભવાભિનંદીના હૃદયમાં અધ્યાત્મનો અંશ પણ હોતો નથી. તે વિશ્વવત્સલ હોવો જોઈએ, એટલે સર્વ વિશ્વને સમાન દૃષ્ટિએ જોનાર હોવો જોઈએ. એવો ઉત્તમ અધિકારી પુરૂષ જે દંભ વગરની શુદ્ધ ક્રિયા કરે છે, તે ક્રિયાથી અધ્યાત્મ ગુણની અંવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે. ૭

એ કારણથી શુદ્ધ ક્રિયામાં રહેલો પુરૂષ સાધુની પાસે જાય છે.

अतएव जनः पृच्छोत्पन्नसंज्ञः पिपृच्छिषुः ।
साधुपार्श्वे जिगमिषुर्धर्मं पृच्छन् क्रियास्थितः ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—એથી પ્રશ્ન કરવાની જેને સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ છે, એવો પુરૂષ પુછવાની ઇચ્છાથી સાધુની પાસે જવાની

કરે છે, અને ક્રિયામાં રહીને ધર્મને પુછે છે ૮

વિશેષાર્થ—ઉપર કહેલા વિશેષણવાળા પુરૂષના હૃદયમાં પુછવાની સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. પછી પુછવાની ઇચ્છાવાળો તે કોઇ વિદ્વાન્ ગુરૂની પાસે જવા ઇચ્છે છે. ગુરૂની પાસે આવી [illegible] જાણવાનો ઉત્સાહ ધારણ કરી ક્રિયા યોગમાં રહી ગુરૂને તત્ત્વ [illegible] પુછે છે. અર્થાત્ જ્યારે અધ્યાત્મ ગુણનો અધિકારી થાય [illegible] ત્યારે ગુરૂની પાસે આવી તત્ત્વ વિષે પ્રશ્ન કરે છે ૮

તેવા અધિકારીની સ્થિતિ દર્શાવે છે

प्रतिपित्सुः सृजन्पूर्वं प्रतिपन्नश्च दर्शनम् ।
श्राद्धो यतिश्च त्रिविधोऽनंतांशक्षपकस्तथा ॥ ९ ॥
दृङ्मोह क्षपको मोहशमकः शांतमोहकः ।
क्षपकः क्षीणमोहश्च जिनोऽयोगी च केवली ॥ १० ॥

ભાવાર્થ—તત્ત્વને અંગીકાર કરી પ્રથમ સમ્યગ દર્શન પ્રાપ્ત થયેલો શ્રાવક તથા યતિ તે ત્રણ પ્રકારના (૧) ઉપશમ સમકિત (૨) ક્ષયોપશમ સમકિત, ક્ષાયક સમકિત, (૩) જે અનંતાનુબંધી અંશ જેણે ખપાવ્યો છે, વળી દર્શન મોહનીયને ખપા[illegible] મોહનીયને ઉપશમાવનાર એવા ઉપશાંત મોહી તથા ક્ષપક [illegible] વિષે વર્તી જેણે મોહનો ક્ષય કરેલો છે, તેવા સયો[illegible] તથા અયોગીકેવલી ભગવંત જાણવા. ૯-૧૦

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ બે શ્લોકથી અધ્ય[illegible]

ભાવાર્થ—એમ અશુદ્ધનો અનાદર કરે, અને શુદ્ધ યોગનો અભ્યાસ ન કરે, ત્યારે દર્શન જે સમકિત તે પણ શુદ્ધ ન થાય. કારણકે, એક નિસર્ગ-સ્વાભાવિક સમકિત ટાળીને શુદ્ધ કરવું, તે પણ અભ્યાસથીજ થઈ શકે છે. ૨૦

વિશેષાર્થ—દર્શન એટલે સમકિતની શુદ્ધિ બે રીતે થતી નથી. એક અશુદ્ધનો અનાદર કરે, અને બીજું શુદ્ધ યોગનો અભ્યાસ ન કરે. આમ કરવાથી દર્શન સમકિતની શુદ્ધિ થતી નથી. તેમ થવાનું કારણ દર્શાવે છે. નિસર્ગ-સ્વાભાવિક એવા સમકિતને ટાળીને શુદ્ધ કરવું, તે પણ અભ્યાસથીજ થઈ શકે છે. ૨૦

કેવી શુદ્ધતા ગણાતી નથી?

शुद्धमार्गानुरागेणा शठानां या तु शुद्धता ।
गुणवत्परतंत्राणां सा न क्वापि

ભાવાર્થ—શુદ્ધ માર્ગ...
ગુણવાન પ્રાણીને આધીન
છે, તે ક્યારે પણ ...

વિશેષાર્થ—શુ...
ગણાતી નથી, તે દર્શાવે
છે, તેવા પુરૂષો તે
શુદ્ધ હોતા નથી વળી
નાન છે, એટલે શુદ્ધી ...
ભાની જે શુદ્ધતા છે, તે

એવો છે કે, જેઓ શુધ્ધ માર્ગ ઉપર પ્રીતિ રાખનાર, અને ગુણી જન ઉપર પ્રેમ ધરનારા છે, તેઓની શુધ્ધિ કદિ પણ નાશ પામતી નથી. તેથી સર્વ ભવી આત્માઓએ શુધ્ધ માર્ગ ઉપર પ્રીતિ અને ગુણીજન ઉપર પ્રેમ ધારણ કરવો જોઈએ. તે શિવાય કદિ પણ આ-મ પ્રકારની શુધ્ધિ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૨૧

શુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર.

विषयात्मानुबंधैर्हि त्रिधाशुद्धं यथोत्तरम् ।
ब्रुवते कर्म तत्राद्यं मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि ॥ २२ ॥

ભાવાર્થ—વિષય, આત્મા અને અનુબંધ એ ત્રણ પ્રકારે શુધ્ધિ કહેવાય છે. તે શુધ્ધિ એક એકથી વિશેષ ઉત્તમ છે. તે ત્રણે કર્મમાં જે દુઃખથી પોતાના આત્માને મુકાવાને ઝંપાપાત વગેરે કરે તે પહેલું વિષય શુદ્ધિ કર્મ કહેવાય છે. ૨૨

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ દર્શાવે છે. વિષયે કરીને જે શુદ્ધિ થાય, તે પહેલી વિષયશુદ્ધિ કહેવાય છે. આત્માએ કરીને જે શુદ્ધિ તે બીજી આત્મ શુદ્ધિ, અને અનુબંધ વડે કરીને જે શુદ્ધિ તે ત્રીજી અનુબંધ શુદ્ધિ કહેવાય છે. તે શુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર એક એકથી ઉત્તમ છે—નિર્મલ છે એટલે વિષય શુદ્ધિથી આત્મ શુદ્ધિ નિર્મલ છે, અને આત્મ શુદ્ધિથી અનુબંધ શુધ્ધિ નિર્મલ છે. આ ત્રણે શુધ્ધિઓમાં આત્મશુધ્ધિ અને અનુબંધ શુધ્ધિને બાદ કરી ત્રીજી વિષય શુધ્ધિ માટે ગ્રંથકાર લખે છે કે, જે પોતાના આત્માને મુકાવાને ઝંપાપાત વગેરેથી આત્મઘાત

કરે છે, તે વિષય શુદ્ધિ કહેવાય છે; અને તે મર્યથી અધમ છે
તેથી તે શુદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. ૨૨

તે ત્રિવિધ શુદ્ધિને માટે વિશેષ જણાવે છે.

अज्ञानिनां द्वितीयं तु लोकदृष्ट्या यमादिकम् ।
तृतीयं शांतवृत्त्या तत्त्वसंवेदनानुगम् ॥ २३ ॥

ભાવાર્થ—જે બીજી આત્મ શુદ્ધિ છે, તે અજ્ઞાનીઓને હ
છે. તે લોક દૃષ્ટિએ પાંચ યમ, ત્રણ નિયમ વગેરે પાળે છે. અને ત્રીજી
અનુબંધ શુદ્ધિ છે, તે શાંત વૃત્તિવડે તત્ત્વના સંવેદન—અનુભવને
અનુસરે છે. ૨૩

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર આત્મ શુદ્ધિ અને અ
નુબંધ શુદ્ધિનાં લક્ષણો દર્શાવે છે. જેઓ લોક દૃષ્ટિએ પાંચ યમ
અને ત્રણ નિયમ વગેરે પાળનારા અજ્ઞાનીઓ છે, તેમને આત્મશુદ્ધિ
હોય છે. એટલે માત્ર લોકોને બતાવવાને યમ નિયમ પાળવા,
આત્મશુદ્ધિ કહેવાય છે. જેઓ શાંતવૃત્તિથી તત્ત્વનું સંવેદન-અનુ
ભવ કરે છે, તેમને ત્રીજી અનુબંધ શુદ્ધિ હોય છે, એટલે જે શાં
વૃત્તિથી તત્ત્વાનુભવ કરવો, તે અનુભવ વિશુદ્ધિ કહેવાય છે. શા
શ કે, અનુબંધ શુદ્ધિ સર્વોત્તમ છે. આત્મશુદ્ધિ તેનાથી ઉતરતી
અને વિષય શુદ્ધિ તેનાથી ઉતરતી છે. ૨૩

તે ત્રિવિધ શુદ્ધિનું ફળ દર્શાવે છે.

आद्या नाज्ञान बाहुल्या न्मोक्षबाधकबाधनम् ।
सद्भावाशयलेशेनोचितं जन्म परे जगुः ॥ २४ ॥

ભાવાર્થ—પહેલી વિષયશુધ્ધિ અજ્ઞાનના બહુપણાથી મોક્ષના સાધકને બાધ કરનારી છે, અને તેના સદ્ભાવથી શુભ આશયનો લેશ માત્ર હોય તો,તેથી જન્મ મરણ થયા કરે, એમ યોગાભ્યાસી પુરૂષો કહે છે. ૨૪

વિશેષાર્થ—ઝંપાપાત વગેરેથી આત્મઘાત કરવાની જે પહેલી વિષયશુધ્ધિ છે, તેની અંદર ઘણી અજ્ઞાનતા રહેલી છે, તેથી તે મોક્ષનાં સાધનનો બાધ કરે છે, એટલે તે શુધ્ધિમાં કદિપણ મોક્ષ થતો નથી. તેનું કારણ બતાવે છે. તે શુધ્ધિમાં શુભ આશયનો માત્ર લેશ હોય છે, તેથી જન્મમરણની પરંપરા ત્રુટી શકતી નથી. આ વાત યોગાભ્યાસી પુરૂષો જણાવે છે. ૨૪

બીજી અને ત્રીજી શુદ્ધિનું ફળ કહે છે.

द्वितीया दोषहानिः स्यात्कचिन्मंडूकचूर्णवत् ।
आत्यंतिकी तृतीया तु गुरुलाघवचिंतया ॥ २५ ॥

ભાવાર્થ—બીજી આત્મશુધ્ધિથી ક્વચિત્ દોષની હાની થાય, પણ દેડકાના ચૂર્ણની જેમ પરંપરાએ ઘણા દોષ થઇ જાય છે. અને ત્રીજી અનુબંધ શુધ્ધિમાં તો ગુરૂતાભાવ અને લઘુતાભાવના ચિંતવનથી કર્મની અત્યંત હાની થાય છે. ૨૫

વિશેષાર્થ—બીજી આત્મશુધ્ધિમાં દોષની હાની થઈ શકે છે, પણ તે કોઈવાર બને છે. કારણકે, તેની અંદર દેડકાના ચૂર્ણની જેમ પરંપરાએ ઘણા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. આ દ્રષ્ટાંત આપી ગ્રંથકારે દોષની ઉત્પત્તિને બરાબર સૂચવી આપી છે. એક દેડકાનો

નાશ થયો હોય, પણ તે સુકાઇ ગયેલા શરીર ઉપર જ્યારે ઠંડું જળ પડે છે, ત્યારે તેમાંથી અનેક દેડકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે આત્મશુદ્ધિથી દોષની હાનિ થાય છે; પણ તેમાંથી પાછા ઘણા દોષો ઉત્પન્ન થઇ આવે છે. ત્રીજી અનુબંધશુદ્ધિ તેનાથી ઉત્તમ છે. તેની અંદર કર્મની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે, કારણકે, તે શુદ્ધિમાં ગુરૂતાભાવ અને લઘુતાભાવની વિચારણા રહેલી છે. એ વિચારણાનો એવો મોટો પ્રભાવ છે કે, તેના યોગથી કર્મ કે દોષની અત્યંત નિવૃત્તિ થઇ જાય છે. ૨૫

કેવી ક્રિયાથી રત્નત્રયીનું બીજ પ્રગટ થાય છે?

अपि स्वरूपतः शुध्दा क्रिया तस्माद्विशुद्धिकृत् ।
मौनीन्द्रव्यवहारेण मार्गबीजं दृढादरात् ॥ २६ ॥

ભાવાર્થ—જે ક્રિયા સ્વરૂપથી પણ શુધ્ધ હોય તો, તે આત્માને શુધ્ધતા કરનારી છે; માટે શુધ્ધક્રિયા કરવી જોઇએ. મુનીંદ્ર પરમેશ્વરે બતાવેલા વ્યવહારવડે દૃઢ આદરથી શુધ્ધ ક્રિયા કરવામાં આવે તો, તેથી ત્રણ રત્નોનાં માર્ગનું બીજ પ્રગટ થાય છે. ૨૬

વિશેષાર્થ—જે ક્રિયા સ્વરૂપથી શુધ્ધ હોય, તો તે ક્રિયા આત્માને શુધ્ધતા કરનારી છે, એટલે શુધ્ધક્રિયા કરનારનો આત્મા શુધ્ધ થાય છે. તેથી દરેક ભવી મનુષ્યે શુધ્ધક્રિયા કરનાર થવું જોઇએ. તેવી ક્રિયા કરવાથી શું ફળ થાય? તે ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. મૌની એટલે જિનભગવંતે જે વ્યવહાર આગમદ્વારા દર્શાવ્યો છે, તે વ્યવહાર પ્રમાણે ચાલી દૃઢ આદરથી ક્રિયા કરવામાં આવે તો, રત્નત્રયી

એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું બીજ પ્રગટ થાય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, શ્રી જિનભગવંતે શુધ્ધક્રિયા કરવાનો વ્યવહાર દર્શાવ્યો છે, તે વ્યવહારનું સેવન કરવાથી એટલે શુધ્ધ ક્રિયા કરવાથી જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોનું બીજ પ્રગટ થાય છે. પણ તે શુધ્ધક્રિયાનું સેવન સામાન્ય રીતે કરવાનું નથી; દઢ આદરથી એટલે બહુમાનથી કરવાનું છે. ૨૬

ગુરૂની આજ્ઞા, દ્રવ્યદીક્ષા અને વીર્યના ઉલ્લાસથી ઘણા આત્માઓ પરમપદને પામેલા છે.

गुर्वाज्ञापारतंत्र्येण द्रव्यदीक्षाग्रहादपि ।
वीर्योल्लासक्रमात्प्राप्ता बहवः परमं पदम् ॥ २७

ભાવાર્થ—ગુરૂની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી, દ્રવ્યદીક્ષા ગ્રહણથી પણ અને અનુક્રમે વીર્યના ઉલ્લાસથી ઘણા જીવો પરમ પદને પામેલા છે. ૨૭

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર પરમપદ-મોક્ષને ... વાના ત્રણ ઉપાય દર્શાવે છે. ગુરૂની આજ્ઞાને આધીન રહેવું, દ્ર... લેવી, અને અનુક્રમે આત્મવીર્યને ફોરવવું, એ ત્રણ ઉપાયે ... મ પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ત્રણે ઉપાયો સહચારી ... લેવાના છે. એટલે તે બધા ઉપાયો મેળવ્યા હોય તોજ, મોક્ષ... ધિકારી થવાય છે. તે સિવાય મોક્ષના અધિકારી થવાતું નથી ... ત્રણ ઉપાયમાંથી એક પણ ઉપાય ઓછો ન હોવો જોઈએ ... આજ્ઞાને આધીન રહે, અને દ્રવ્યદીક્ષા ગ્રહણ કરે નહીં, તેમજ ...

નુક્રમે વીર્યોલ્લાસ પ્રગટ કરે નહીં, તો મોક્ષના અધિકારી થવાતું નથી. તેમ દ્રવ્ય દીક્ષા ગ્રહણ કરે, અને ગુરૂની આજ્ઞાને આધીન રહે નહીં, તેમ વીર્યોલ્લાસ પ્રગટ કરે નહીં, તો પણ મોક્ષના અધિકારી થવાતું નથી. તે ઉપાયની ત્રિપુટી સંપૂર્ણ હોય તોજ, મોક્ષના અધિકારી થવાય છે. અહિં 'દ્રવ્ય દીક્ષા ગ્રહણ કરવાથી પણ' એમ જે લખેલું છે, તે હેતુ પૂર્વક છે. એટલે મુખ્ય તો ભાવ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઇએ, તે છતાં કદિ દ્રવ્ય દીક્ષા ગ્રહણ કરી હોય તો પણ મોક્ષના અધિકારી થવાય છે, એમ દર્શાવ્યું છે. વળી ગ્રંથકારે તે ત્રણ ઉપાયોને જે ક્રમવાર દર્શાવ્યા છે, તેમાં ઘણોજ ઉત્તમ હેતુ રહેલો છે. પ્રથમ ગુરૂની આજ્ઞાને આધીન રહેવાને કહ્યું, તે ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે કે, જે ગુરૂની આજ્ઞાને આધીન રહે, તે દ્રવ્ય દીક્ષાને યથાર્થ રીતે પાળી શકે છે, અને જ્યારે દ્રવ્ય દીક્ષા યથાર્થ પાળવામાં આવે છે, ત્યારે તેનામાં અનુક્રમે વીર્યોલ્લાસ ફોરવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, અને તેથી તે મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકે છે. ઘણા જીવો એ ત્રણ ઉપાયોનું સેવન કરી પરમ પદને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એ જૈન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. ૨૭

અધ્યાત્મના અભ્યાસ વખતે કેવી ક્રિયા અને જ્ઞાન સ્ફુરે છે.

अध्यात्माभ्यासकालेऽपि क्रिया काप्येवमस्ति हि ।
शुभौघसंज्ञानुगतं ज्ञानमप्यस्ति किंचन ॥ २८ ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મના અભ્યાસ વખતે પણ કોઈ લેશ માત્ર ક્રિયા વર્તે છે, અને શુભકારી ઓઘ સંજ્ઞાને સહચારી એવું કાંઈક જ્ઞાન પણ વર્તે છે. ૨૮

વિશેષાર્થ—જ્યારે અધિકારી પુરૂષ અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા તત્પર થાય છે, તે વખતે તેનામાં કોઇ જાતની લેશમાત્ર ક્રિયા રહેલી હોય છે. તેમજ તે કાળે શુભકારી ઓઘ સંજ્ઞાનું સહચારી એવું કાંઇક જ્ઞાન પણ રહેલું હોય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, અધ્યાત્મ વિદ્યા એવી ઉજ્વલ છે કે, તેના અભ્યાસના સમયમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન બંને તેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

તે જ્ઞાન–ક્રિયા રૂપ અધ્યાત્મ કેવાં મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે ?

अतो ज्ञानक्रियारूपमध्यात्मं व्यवतिष्ठते ।
एतत्प्रवर्द्धमानं स्यान्निर्दंभाचारशालिनाम् ॥ २९ ॥

ભાવાર્થ—એ કારણ માટે તે અધ્યાત્મ, જ્ઞાન અને ક્રિયા રૂપે રહેલું છે. તે અધ્યાત્મ દંભ રહિત આચારથી શોભનારા મનુષ્યોને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૨૯

વિશેષાર્થ—એ કારણ માટે એટલે ઉપર કહેલા કારણને લઇને તે અધ્યાત્મ, જ્ઞાન તથા ક્રિયા રૂપે રહેલું છે. તે અધ્યાત્મ કેવા મનુષ્યોને ઉત્તરોત્તર વધે છે ? તે ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. જેઓ દંભ રહિત આચારને પાળનારા છે, તેઓને તે અધ્યાત્મ ઉત્તરોત્તર વધે છે. જેનામાં દંભ હોય તેવાં માણસને તે અધ્યાત્મ વૃદ્ધિ પામતું નથી પણ તે નષ્ટ થઈ જાય છે. આ ઉપરથી એવો ઉપદેશ લેવાનો છે કે, જેમણે અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત કરવું હોય તેમણે પોતાના આચાર વિચારમાં જરાપણ દંભ રાખવો ન જોઇએ. દંભ રહિત–શુદ્ધ આચારમાં

ભાવાર્થ—અહા ! મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે ? કે જે કાજલવડે રૂપની જેમ ભગવંતની દીક્ષાને પણ લોપી નાખે છે. ૧૦

વિશેષાર્થ—આ સંસારમાંથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરનારી શ્રી ભગવંતની દીક્ષા છે, તેને દંભથી લોપી નાંખવી, એ મોહનું માહાત્મ્ય છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે, ભગવંતની પવિત્ર દીક્ષા ધારણ કરી તેને દંભથી લોપી નાંખવી, એ કેવું અનુચિત કામ કહેવાય! તે ઉપરથી ગ્રંથકાર દૃષ્ટાંત આપે છે—જેમ સુંદર રૂપને કાજળ લગાડી દેવું, તેવી રીતે દંભથી મહાવ્રતવતી દીક્ષાનો નાશ કરે છે. આમ થવાનું કારણ માત્ર મોહનો વિલાસ છે. મોહને લઈને દંભ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તેથી તેમાં મોહનું માહાત્મ્ય રહેલું છે. મોહને લઈને દંભનું સેવન કરી ભાગવતી દીક્ષાનો લોપ કરનારા સાધુઓ આ જગતમાં નિંદાપાત્ર બને છે, તેથી દરેક મુનિએ પોતાની દીક્ષાને નાશ કરનારા દંભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૦

દંભ ધર્મની અંદર ઉપદ્રવ રૂપ છે.

अब्जे हिमं तनौ रोगो वने वह्निर्दिने निशा ।
ग्रंथे मौर्ख्यं कलिः सौख्ये धर्मे दंभ उपप्लवः ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ—જેમ કમળમાં હિમ, શરીરમાં રોગ, વનમાં અગ્નિ, દિવસમાં રાત્રિ, ગ્રંથમાં મૂર્ખતા, અને સુખમાં કલહ ઉપદ્રવ રૂપ છે, તેમ ધર્મની અંદર દંભ ઉપદ્રવ રૂપ છે. ૧૧

વિશેષાર્થ—ધર્મની અંદર દંભ ખરેખરો ઉપદ્રવ રૂપ

જો મુનિવ્રત છોડી શકાય તેમ ન હોય તો, દંભરહિત રહેવું જોઇએ.

परिहर्तुं न यो लिंगमप्यलं दृढ रागवान् ।
संविग्नपाक्षिकः स स्यान्निर्दंभः साधुसेवकः ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ મત ઉપર લાગેલા દઢ રાગને લીધે લિંગ એટલે મુનિ મત પણ મુકવાને સમર્થ ન હોય, તેણે સંવિગ્ન સંવેગનો પક્ષ લઇ દંભ રહિત સાધુનો સેવક થવું. ૧૩

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષને મુનિધર્મ ઉપર દઢ રાગ થયે હોય, અને તેથી કરીને તે મુનિલિંગને છોડવાને સમર્થ થઇ શકે તેમ ન હોય તો, તેણે સંવેગનો પક્ષ લેવો, અને દંભનો ત્યાગ કરી સાધુનો સેવક થવું. કહેવાનો આશય એવો છે કે, જો મુનિધર્મ ઉપર દઢ રાગ હોય તો, તેણે દંભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. દંભ મુનિધર્મને ધારણ કરવો નહીં. ૧૩

દંભના ત્યાગીને થોડી યતના હોય તો પણ નિર્જરા થાય છે.

निर्दंभस्यावसन्नस्याप्यस्य शुध्दार्थभाषिणः ।
निर्जरां यतना दत्ते स्वल्पापि गुणरागिणः ॥ १४ ॥

ભાવાર્થ—અવસન્ન એટલે અવસેદ પામેલો હોય, સિદ્ધાંતના શુદ્ધ અર્થના કહેનાર, અને દંભથી રહિત એવા ગુ

રાગી સાધુને થોડી યતના હોય તો પણ, તે નિર્જરાને આપે છે. ૧૪

વિશેષાર્થ—સાધુ પોતાના ધર્મમાં અવસેદ પામેલો હોય એટલે જરા શિથિલ હોય, પણ જો તે નિર્દંભી હોય તો તે થોડી યતના કરે તો પણ, તેના કર્મની નિર્જરા થાય છે. જોકે દંભનો ત્યાગ એ મોટો ગુણ છે, તો પણ તે સાથે મુનિમાં બે બીજા ગુણો હોવા જોઇએ. એક તો તે સિદ્ધાંતના શુદ્ધ અર્થને કહેનારો હોવો જોઇએ, અને બીજો તે ગુણરાગી હોવો જોઇએ. કદિ દંભનો ત્યાગ કરનારો હોય, પણ જો તે ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરનારો અને ગુણનો રાગી ન હોય તો, તે કેવળ દંભનો ત્યાગ નકામો છે, અને તેથી કર્મની નિર્જરા પણ થતી નથી. ૧૪

દંભથી યતિ કહેવરાવનારનું નામ લેવું તે પણ પાપને માટે છે.

व्रतभारासहत्वं ये विदंतोऽप्यात्मनः स्फुटं ।
दंभाद्यतित्वमाख्यांति तेषां नामापि पाप्मने ॥ १५ ॥

ભાવાર્થ—જેઓ પોતે વ્રતનો ભાર સહન કરી શકે તેમ નથી, એમ જાણતાં છતાં દંભથી પોતાનું યતિપણું કહે છે, તેઓનું નામ પણ પાપને માટે થાય છે. ૧૫

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી દંભવડે યતિ નામ ધરાવનારા મુનિઓને ધિક્કારે છે. જે મુનિઓ પોતે જાણે છે કે, તેઓ મુનિના વ્રતના ભારને સહન કરી શકે તેમ નથી, તે છતાં મુનિ-

જો મુનિવ્રત છોડી શકાય તેમ ન હોય તો, દંભરહિત રહેવું જોઇએ.

परिहर्तुं न यो लिंगमप्यलं दृढ रागवान् ।
संविग्नपाक्षिकः स स्यान्निर्दंभः साधुसेवकः ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ વ્રત ઊપર લાગેલા દૃઢ રાગને લઈને લિંગ એટલે મુનિ વ્રત પણ મુકવાને સમર્થ ન હોય, તેણે સંવિગ્ન-સંવેગનો પક્ષ લઇ દંભ રહિત સાધુનો સેવક થવું. ૧૩

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષને મુનિધર્મ ઉપર દૃઢ રાગ થયો હોય, અને તેથી કરીને તે મુનિલિંગને છોડવાને સમર્થ થઇ શકે તેમ ન હોય તો, તેણે સંવેગનો પક્ષ લેવો, અને દંભનો ત્યાગ કરી સાધુનો સેવક થવું. કહેવાનો આશય એવો છે કે, જો મુનિધર્મ ઉપર દૃઢ રાગ હોય તો, તેણે દંભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. દંભથી મુનિધર્મને ધારણ કરવો નહીં. ૧૩

દંભના ત્યાગીને થોડી યતના હોય તો પણ નિર્જરા થાય છે.

निर्दंभस्यावसन्नस्याप्यस्य शुध्दार्थभाषिणः ।
निर्जरां यतना दत्ते स्वल्पापि गुणरागिणः ॥ १४ ॥

ભાવાર્થ—અવસન્ન એટલે અવસેદ પામેલો હોય, પણ સિદ્ધાંતના શુદ્ધ અર્થના કહેનાર, અને દંભથી રહિત એવા ગુણ-

રાગી સાધુને થોડી યતના હોય તો પણ, તે નિર્જરાને આપે છે. ૧૪

વિશેષાર્થ—સાધુ પોતાના ધર્મમાં અવસેહ પામેલો હોય એટલે જરા શિથિલ હોય, પણ જો તે નિર્દંભી હોય તો તે થોડી યતના કરે તો પણ, તેના કર્મની નિર્જરા થાય છે. જોકે દંભનો ત્યાગ એ મોટો ગુણ છે, તો પણ તે સાથે મુનિમાં બે બીજા ગુણો હોવા જોઇએ. એક તો તે સિદ્ધાંતના શુદ્ધ અર્થને કહેનારો હોવો જોઇએ, અને બીજો તે ગુણરાગી હોવો જોઇએ. કદિ દભનો ત્યાગ કરનારો હોય, પણ જો તે ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરનારો અને ગુણનો રાગી ન હોય તો, તે કેવળ દંભનો ત્યાગ નકામો છે, અને તેથી કર્મની નિર્જરા પણ થતી નથી. ૧૪

દંભથી યતિ કહેવરાવનારનું નામ લેવું તે પણ પાપને માટે છે.

व्रतभारासहत्वं ये विदंतोऽप्यात्मनः स्फुटं ।
दंभाद्यतित्वमाख्यांति तेषां नामापि पाप्मने ॥ १५ ॥

ભાવાર્થ—જેઓ પોતે વ્રતનો ભાર સહન કરી શકે તેમ નથી, એમ જાણતાં છતાં દંભથી પોતાનું યતિપણું કહે છે, તેઓનું નામ પણ પાપને માટે થાય છે. ૧૫

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી દંભવડે યતિ નામ ધરાવનારા મુનિઓને ધિક્કારે છે. જે મુનિઓ પોતે જાણે છે કે, તેઓ મુનિના વ્રતના ભારને સહન કરી શકે તેમ નથી, તે છતાં મુનિ-

મંત્રુનિ દંભ કરી પોતાનું મુનિપણું દર્શાવે છે, એટલે 'અમે શુદ્ધ પંચ વ્રતધારી મુનિ છીએ ' એમ સ્ફુટ રીતે કહે છે, તેઓ ઘણા અધમ પુરૂષો છે. તેવા દંભી મુનિનું નામ લેવાથી પણ પાપ લાગે છે. તો તેમને વંદના કરવી કે માન આપવું તેમાં કેટલું પાપ લાગે તે વિચારવા જેવું છે, અર્થાત્ તેવા દંભી મુનિનો સર્વથા અનાદર કરવો જોઇએ. ૧૫

દાંભિક પુરૂષો યતિના નામથી આ જગતને છેતરે છે.

कुर्वते ये न यतनां सम्यगालोचितामपि ।
तैरहो यतिनाम्नैव दाम्भिकैर्वच्यते जगत् ॥ १६ ॥

ભાવાર્થ—જે મુનિઓ સારી રીતે વિચારી યતનાને કરતા નથી, તેવા દાંભિક મુનિઓ યતિના નામથી આ જગતને છેતરે છે. ૧૬

વિશેષાર્થ—મુનિઓના બધા આચારોમાં યતના કરવી એ મુખ્ય આચાર છે. જે મુનિઓ સારી રીતે વિચારી એટલે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ જોઇને યતના કરતા નથી, તેઓ ખોટા મુનિઓ છે. તેઓ મુનિનું ખોટું નામ ધારણ કરી આ જગતને છેતરે છે. તેથી તેવા ધૂર્ત મુનિઓથી કોઇએ ઠગાવું ન જોઇએ. કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જેઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી વિચારી યતના કરતા નથી,તેઓ દંભી મુનિ છે, અને તેવા દંભી મુનિઓને કોઇએ માન આપવું ન જોઇએ. ૧૬

દંભહીન મુનિ આ વિશ્વને તૃણ સમાન માને છે.

धर्मातिख्यातिलाभेन मच्छादित निजाश्रवः ।
तृणाय मन्यते विश्वं हीनोऽपि धृतकैतवः ॥ १७ ॥

ભાવાર્થ—ધર્મમાં થયેલ પોતાની અતિ ખ્યાતિના લાભથી પોતાના આશ્રવને ઢાંકનારો, અને હીન છતાં પણ કપટ—દંભને ધારણ કરનારો યતિ આ વિશ્વને તૃણવત્ ગણે છે. ૧૭

વિશેષાર્થ—કેટલાએક મુનિઓ દંભથી ધર્મમાં વિખ્યાત થઈ જાય છે, એટલે તેઓ ખરા ધર્મી તરીકે પ્રખ્યાતિ પામી જાય છે. તેઓ તે પોતાની ખ્યાતિના લાભથી પોતાનામાં જે કર્મના આશ્રવો રહેલા હોય, અર્થાત્ જે દોષ રહેલા હોય, તેને ઢાંકી દે છે. પછી તેઓ આ જગતને તૃણવત્ ગણે છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, દંભથી જગત્માં ધર્મી તરીકે વિખ્યાત થઈ ગયેલા મુનિઓ પોતે સર્વ રીતે હીન છતાં આ જગતને ગણતા નથી, તેથી તેવા મુનિઓથી વધારે ચેતવાનું છે. જો કે પરિણામે તેવા મુનિઓનો દંભ પ્રગટ થયા વિના રહેતો નથી, તથાપિ વૃથા ધર્મની ખ્યાતિથી તેઓ એકવાર એટલા બધા ફુલી જાય છે કે, તેઓ આ વિશ્વને તૃણવત્ ગણે છે. ૧૭

કઠિન કર્મ શેનાથી બંધાય છે?

आत्मोत्कर्षाचवो दंभात्परेषां चापवादतः ।
बध्नाति कठिनं कर्म बाधकं योगजन्मनः ॥ १८ ॥

ભાવાર્થ—પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવાથી, દંભથી અને બીજાઓના અપવાદથી યોગીના જન્મને બાધ કરનારૂં કઠિન કર્મ બાંધે છે. ૧૮

વિશેષાર્થ—આ જગત્‌માં યોગ જન્મવાળા એટલે મન વચન અને કાયાના યોગને, અથવા સમાધિયોગને બાધ કરનારૂં કઠિન કર્મ ત્રણ રીતે બંધાય છે. એક તો પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવો. 'હું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છું' એમ દર્શાવવું, તેનાથી કઠિન કર્મ બંધાય છે, કારણ કે, તેની અંદર માન–અહંકાર રહેલો છે, એટલે ઘોર કર્મનો બંધ થાય છે. બીજું દંભ કરવાથી પણ તેવું કઠિન કર્મ બંધાય છે, અને ત્રીજું બીજાઓના અપવાદથી કઠિન કર્મ બંધાય છે. દંભને માટે તો ઘણું લખાએલું છે, પણ બીજાઓનો અપવાદ એટલે બીજાઓની નિંદા કરવાથી કઠિન કર્મ બંધાય છે, તેથી ઉત્તમ મુનિઓએ આત્મોત્કર્ષ, દંભ અને પરનિંદાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૧૮

તેથી આત્માર્થીએ સર્વથા દંભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

आत्मार्थिना ततस्त्याज्यो दंभोऽनर्थ निबंधनम् ।
शुद्धिः स्यादृजुभूतस्ये त्यागमे प्रतिपादितम् ॥ १९ ॥

ભાવાર્થ—તેથી આત્માના અર્થી એવા મુનિએ કે ગૃહસ્થે અનર્થના કારણ રૂપ એવા દંભનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે, સરલતાવાળા પુરૂષના આત્માની શુદ્ધિ થાય છે, એમ આગમને વિષે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૧૯

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર દંભના ત્યાગને માટે બીજા પ્રકારથી કહે છે. દંભ અનર્થનું કારણ છે, એટલે દંભ કરવાથી અનેક જાતના અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આત્માર્થી પુરૂષે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. આત્માર્થી, એ વિશેષણ આપી ગ્રંથકારે એવી સુચના કરી છે કે, જે આત્માના અર્થી હોય; અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધિને ઇચ્છનારા હોય, તેમણે દંભનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. કારણ કે, દંભ રાખવાથી અનેક જાતના અનર્થો ઉભા થાય છે, જે અનર્થો આત્માની શુદ્ધિનો પણ નાશ કરનારા છે. તે વાતને પુષ્ટિ આપવાને ગ્રંથકાર ઉત્તરાર્દ્ધથી કહે છે કે, આગમમાં ભગવાન્ જિનેશ્વરે એવું પ્રતિપાદન કરેલું છે કે, જેનામાં સરલતા હોય, તેના આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. દંભ એ સરલતાને નાશ કરનારો છે, તેથી દંભી પુરૂષનો આત્મા શુદ્ધ થઈ શકતો નથી. આ ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે, મુનિએ કે ગૃહસ્થે સર્વદા સરલ ભાવ રાખવો, અને દંભનો ત્યાગ કરવો; જેથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે, અને તે આત્મ શુદ્ધિના પ્રભાવથી કર્મની નિર્જરા સુગમ છે. ૧૯

દંભ કરવો નહીં એવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે.

जिनैर्नानुमतं किंचिन्निषिद्धं वा न सर्वथा ।
कार्ये भाव्यमदंभेनेत्येषाज्ञा पारमेश्वरी ॥ २० ॥

ભાવાર્થ—તીર્થંકરોએ એકાંતે આજ્ઞા પણ કરી નથી, તેમ સર્વથા નિષેધ પણ કર્યો નથી, પરંતુ જે કાર્ય કરવું, તે દંભ રહિત કરવું, એવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ૨૦

વિશેષાર્થ—અનેકાંતવાદને પ્રવર્ત્તાવનારા ભગવાન તીર્થંકરો

કોઇ વાતમાં એકાંતે આજ્ઞા કરતા નથી, તેમ એકાંતે નિષેધ કરતા નથી. તથાપિ તેમણે એવી આજ્ઞા કરેલી છે કે, કોઇ પણ કાર્ય દંભ વિના કરવું. આ ઉપરથી સમજી લેવાનું છે કે, ભગવંતે જ્યારે દરેક કાર્ય દંભ રહિત કરવાની સૂચના આપી છે, તો પછી તેમના અનુયાયીઓએ કોઇ પણ કાર્યમાં દંભ કરવો ન જોઇએ. યતિઓએ અને ગૃહસ્થોએ પોત પોતાના આચારમાં નિર્દંભપણે વર્ત્તવું જોઇએ. જેઓ દંભથી વર્ત્તનારા છે, તેઓ ભગવંતની આજ્ઞાના ઉત્થાપક છે, તેથી તેઓ ખરેખરા દૂષિત છે. ૨૦

અધ્યાત્મમાં આસક્ત હૃદયવાળા પુરૂષોને અલ્પ પણ દંભ કરવો યોગ્ય નથી.

अध्यात्मरतचित्तानां दंभः स्वल्पोऽपि नोचितः।
छिद्रलेशोऽपि पोतस्य सिंधुं

એ વહાણમાં-નાનું પણ છિદ્ર હોય તો તે વહાણ સમુદ્રમાંજ ડુબી જાય છે, તેવા વહાણમાં બેસનારાઓ સમુદ્રના પારને પામી શકતા નથી. તેમ અધ્યાત્મ વિદ્યા મેળવવાની ઈચ્છા રાખનારાઓ લેશ માત્ર દંભ ધારણ કરે તો, તેઓ અધ્યાત્મ વિદ્યા મેળવી શકતા નથી. તેથી અધ્યાત્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ સર્વથા દંભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૨૧

તે વિષે મલ્લીનાથ પ્રભુનું દૃષ્ટાંત.

दंभलेशोऽपि मल्यादेः स्त्रीत्वानर्थनिबंधनम् ।
अतस्तत्परिहाराय यतितव्यं महात्मना ॥ २२ ॥

ભાવાર્થ—મલ્લીનાથ વિગેરેને, લેશ માત્ર પણ રાખેલો દંભ સ્ત્રીવેદના અનર્થનું કારણ થયો હતો; એથી તેનો ત્યાગ કરવાને મહાત્મા પુરૂષે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ૨૨

વિશેષાર્થ—મલ્લીનાથ પ્રભુ કે જેઓ મલ્લીકુમારીના નામથી ઓળખાય છે, તેમણે પૂર્વ ભવે જરા દંભ કર્યો હતો, તેથી તેઓએ સ્ત્રી વેદને બાંધ્યો હતો. લેશ માત્ર દંભ કરવાથી સ્ત્રીવેદને પ્રાપ્ત થયેલા મલ્લીનાથનો દાખલો વિચારવા જેવો છે. જેઓ તીર્થંકર પદને પામેલા હતા, છતાં માત્ર થોડા દંભને લઈને સ્ત્રીપણાને પામેલા હતા. તે ઉપરથી દંભ કેવો વિપરીત ફલ આપનાર છે, તે સર્વેએ વિચારવું જોઇએ. તેથી સામાન્ય પુરૂષની વાત તો એક તરફ રહી, પણ જેમનો આત્મા મહાન્ થયો હોય, એટલે જે મહાત્મા હોય, તેમણે પણ લેશ માત્ર દંભનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જ્યાં સુધી અલ્પ પણ દંભ હોય, ત્યાં

પર્વતના શિખર ઉપરથી જુદા થયેલા પાષાણો પડી રહ્યા છે અને એક વરદ્ વિકૃતિ (વિકાર) રૂપી નદીના સંગમથી ક્રોધ રૂપી ચક્રીઓ થયા કરે છે; તેવા આ સંસાર રૂપ સમુદ્રમાં કોને ભય ન થાય ? ૨

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી સંસાર સમુદ્રનું ભયંકર સ્વરૂપ વર્ણવે છે. જેમ સમુદ્રની અંદર વડવાનળ સળગે છે, અંદર આવેલા પર્વતોના શિખરમાંથી પાષાણો પડે છે; અને તેની સાથે મળતી નદીઓના જળની ચક્રીઓ થાય છે, તેવી રીતે આ સંસાર રૂપ સમુદ્રમાં કામદેવ રૂપી વડવાનળ સળગે છે, વિષય રૂપી પર્વતોના શિખરમાંથી પાષાણો પડે છે, અને વિકૃતિ રૂપ નદીઓના જળની ચક્રીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સંસાર સમુદ્ર અતિ ભયંકર છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે; સંસારની અંદર રહેલા પ્રાણીઓને કામદેવ બાળે છે, તેમને વિષયો પીડે છે, અને વિકારોના વમળો દુઃખ આપે છે. તેવા સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. ગ્રંથકારે સંસારને સમુદ્રનું રૂપક આપી તેના ભયંકર સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. ૨

સંસારને અગ્નિનું રૂપક આપી વર્ણન કરે છે.

> પિપાસ્વાલા પર્યાવમતિ રતિસંતાપચરણા
> વચઃધ્યાનાઃ ધૂમૌઘાન્ દુઃખલયપદસરપામસરચોન ।
> અપર્યાપ્તસંગારાઃ કુવલ્કુવિકારાશ્ચ વિષયા
> દહંત્યસ્મિન્ વન્હૌ ભવવપુષિ શર્મ ક્વ સુસમમ્ ॥ ૩ ॥

ત્યાંસુધી વિષય વિકારો શાંત થતા નથી, ત્યાંસુધી તે ઘણોજ પરિતાપ આપે છે. તેવા સંસારરૂપી અગ્નિમાં રહેલા પ્રાણીને ક્યાથી સુખ સુલભ થાય? આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે આને ઉદ્દેશીનેજ સંસારનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ૩

આ સંસાર એક કસાઈનું સ્થાન છે.

गले दत्वा पाशं तनयवनितास्नेहघटितं
निपीड्यंते यत्र प्रकृतिकृपणाः प्राणिपशवः ।
नितांतं दुःखार्त्ता विषमविषयैर्घातिकजनैः
भवःसूनास्थानं तदहह महासाध्वसकरं ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—જેમાં સ્વભાવે કૃપણ એવા પ્રાણી રૂપ પશુઓને ગળામાં પુત્ર સ્રીના સ્નેહ રૂપ પાશ નાંખી વિષમ એવા વિષય રૂપ ઘાતકી માણસો અતિ દુઃખી કરી પીડે છે, તે આ સંસાર, અહા! મોટા ભયને કરનારૂં કસાઇના સ્થાન રૂપ છે. ૪

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર સંસારને કસાઇના સ્થાનની ઉપમા આપે છે. કસાઇના સ્થાનમાં તેનાં ઘાતકી માણસો બીચારાં પશુઓને ગળામાં પાશ નાંખી દુઃખી કરી મારી નાંખે છે, તેવી રીતે આ સંસાર રૂપ કસાઇના સ્થાનમાં પ્રકૃતિએ કૃપણ એવા પ્રાણી રૂપ પશુઓને વિષય રૂપી ઘાતકી માણસો અત્યંત દુઃખી કરી પીડે છે. જેમ કસાઇઓ પશુઓને મારવાને [illegible]માં પાશ નાંખે છે, તેમ આ સંસારમાં [illegible] સ્રી-[illegible]ત્ર રૂપ પાશ નાંખવામાં આવે છે.

પુત્ર કુટુંબમાં એટલા બધા આસક્ત થઇ જાય છે કે, જે તેને ગળામાં પાશ રૂપ થઈ પડે છે. તેથી ગ્રંથકારે સ્ત્રી-પુત્રાદિને પાશનું રૂપક યથાર્થ આપ્યું છે. સંસારી પ્રાણીઓને વિષયો એટલા બધા ખેંચે છે, કે, જે ઉપરથી ગ્રંથકારે તેને ઘાતકી નરની ઉપમા આપી છે. કુટુંબના મોહમાં લાચાર બની ગયેલાં પ્રાણીઓને પ્રકૃતિથી કૃપણ કહેલા છે, તેથી આ સંસાર ખરેખર એક ભયંકર કસાઈનું સ્થાન છે. અને તે ઊપમા પૂર્ણ રીતે ઘટાવી છે. તેથી સર્વ ભવી જનોએ આ સંસારને એક કસાઈનું સ્થાન જાણી તેમાથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, એ ગ્રંથકારનો આશય છે. ૪

આ સંસાર રૂપી રાક્ષસ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી.

अविद्यायां रात्रौ चरति वहते मूर्ध्नि विषमं
कषायव्यालौघं क्षिपति विषयास्थीनि च गले ।
महादोषान् दन्तान् प्रकटयति वक्रस्मरमुखो
न विश्वासार्होऽयं भवति भवनक्तंचर इति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —જે આ સંસાર રૂપી રાક્ષસ અવિદ્યા રૂપી રાત્રિમા ફરે છે, મસ્તક ઉપર વિષમ એવા કષાય રૂપ સર્પોના સમૂહને વહન કરે છે, ગળામાં વિષય રૂપી અસ્થિઓને નાખે છે, અને [illegible] [illegible] રીતે દેખાડે છે, [illegible] વિશ્વાસ કરવાને યોગ્ય નથી. ૫

વિશેષાર્થ — [illegible]

સર્પોના સમૂહ ધરે છે, ગળામાં અસ્થિ નાખેલ છે, અને [illegible] રૂપી દાંત દેખાડી હસે છે તેવી રીતે આ સંસાર રૂપી રાક્ષસ [illegible] અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં વિચરે છે, કષાય રૂપી સર્પોના સમૂહ [illegible] ઉપર વહે છે, ગળામાં વિષય રૂપ અસ્થિને રાખે છે, અને [illegible] રોગ રૂપી દાંતને દેખાડે છે; તેવો આ સંસાર રૂપ રાક્ષસ વિશ્વાસ કરવાને યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી સંસારનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું [illegible] છે આ સંસારમાં અવિદ્યા—અજ્ઞાન રહેલું હોય છે [illegible] વગેરે કષાયો વિદ્યમાન છે, વિષયો પ્રવર્ત્તે છે, અને બીજા રોગ પણ ઘણા છે. અવિદ્યા—અજ્ઞાન એ અંધકાર રૂપ હોવાથી તેને રાત્રિની ઉપમા આપી છે. કષાયો ઝેરી હોવાથી તેને સર્પની ઉપમા આપી છે, વિષયો અપવિત્ર અને કઠોર હોવાથી તેમને અસ્થિની ઉપમા આપી છે, અને મોટા રોગ પ્રગટ થવાના સ્વભાવવાળા છે, તેથી તેમને દાંતની ઉપમા આપી છે. આવા સંસાર રૂપી રાક્ષસનો વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ. જેમ રાક્ષસ વિશ્વાસને લાયક નથી, તેમ આ સંસાર વિશ્વાસને લાયક નથી, આત્માનું શુભ ઇચ્છનારા પુરૂષે તેનાથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. ૫

આ સંસાર રૂપી અટવીમાં કામદેવ રૂપી લું-ટારો લોકોને લુટે છે.

जना लम्बरा धर्मध्वजिनसर्वज्ञितां वयमपि
मपांतो यामाङ्गोस्तन विषमदुर्गादिपतिकृता ।
विलुप्यंते यस्यां कुसुमशरजिह्वान पथि
जवाटव्यां नास्यामु[illegible] ६ ॥

આ સંસાર કપટ રચનાથી ભરેલો છે, તેમાં
વિવેકી પુરૂષ આસક્ત થતો નથી.

धनं मे गेहं मे मम सुतकलत्रादिकमतो
विपर्यासादासादितविततदुःखा अपि मुहुः ।
जना यस्मिन् मिथ्यासुखमदभृतः कूटघटना
मयोऽयं संसारस्तदिह न विवेकी प्रसरति ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—મારૂં ધન, મારૂં ઘર, મારા પુત્રો અને મારી સ્ત્રી વગેરે, એવા વિપર્યાસથી જેમણે વારંવાર વિસ્તારવાળાં દુઃખ પ્રાપ્ત કરેલા છે. એવા લોકો પણ જે સંસારમાં મિથ્યા સુખના હર્ષને ધારણ કરનારા છે, એવો આ કપટ રચનામય સંસાર છે, તેમાં વિવેકી પુરૂષ પ્રસરતો નથી. ૭

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી સંસારને એક ખોટી કપટ રચના રૂપે વર્ણવે છે. જેમ કોઈ ખોટી કપટી-કૃત્રિમ રચના કરી હોય, તેના અંદર લોકો છેતરાય છે, તેમ આ સંસાર એક કપટ રચના રૂપ છે. તેની અંદર લોકો વારંવાર ભુલાવાથી મોહ ધારણ કરી દુઃખી થાય છે. સંસારની કપટ રચનાને જોઈ લોકો કહે છે કે, "આ મારૂં ધન છે, આ મારૂં ઘર છે, આ મારા પુત્રો છે, અને આ મારી સ્ત્રી છે" આ પ્રમાણે મમતા રાખવાથી તેઓના દુઃખનો વિસ્તાર થાય છે, તે છતાં તેઓ મિથ્યા સુખના હર્ષને ધારણ કરે છે. આવા કૂટ રચના રૂપ સંસારમાં વિવેકી પુરૂષ પ્રસરતો નથી. જે અવિવેકી છે, તેઓજ તેમાં પ્રસરે છે. ૭

આ સંસાર એક કારાગૃહ છે.

प्रियास्नेहो यस्मिन्निगडसदृशो यामिकभटो
-पमः स्वीयो वर्गो धनमभिनवं बंधनमिव ।
महामेध्यापूर्णं व्यसनबिलसंसर्गविषमं
जगःकारागेहं तदिह न रतिः क्वापि विदुषाम् ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—જેની અંદર પ્રિયાનો સ્નેહ એક બેડીના જેવો છે, સ્વજન વર્ગ પહેરેગીર સુભટના જેવો છે, ધન નવીન બંધનના જેવું છે, અને વ્યસન અતિ અપવિત્ર વસ્તુથી ભરેલ બિલના સંસર્ગથી વિષમ છે, એવો આ સંસાર ખરેખર કારાગૃહ રૂપ છે, તેની અંદર વિદ્વાનોને ક્યારે પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૮

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી સંસારને કારાગૃહનું રૂપક આપે છે. કારાગૃહમાં પગની અંદર બેડી પડે છે, તેમ આ સંસાર રૂપ કારાગૃહમાં પ્રિયાનો સ્નેહ બેડી રૂપ છે. પ્રિયાના પ્રેમમાં આસક્ત થયેલો પુરૂષ એટલો બધો પરતંત્ર રહે છે કે તે બેડીમાં પડેલો હોય તેવો દેખાય છે. જેમ કારાગૃહ પાસે પહેરેગીરો હોય છે, તેમ આ સંસાર રૂપ કારાગૃહમાં સંસારી જીવને પોતાનો સ્વજન વર્ગ પહેરેગીર રૂપ છે. પહેરો ભરનારો પુરૂષ તે કેદીને ક્યાંઈ પણ જવા દેતો નથી, તેને લઈને કેદી પરતંત્ર થઈ પડયો રહે છે, તેવી રીતે સ્વજન વર્ગના મોહમાં પડેલો સંસારી તેને આધીન થઈ વર્તે છે. કારાગૃહમાં બંધન હોય છે, તેમ સંસારરૂપ કારાગૃહમાં ધનનું બંધન છે. કારાગૃહમાં મોટા અપવિત્ર બિલ-ખાડા હોય છે, તેમ સંસાર રૂપ કારાગૃહમાં વ્યસન રૂપી અપવિત્ર ખાડા છે. ધન મ

મુસન મનને લોભથી બાંધી લીધે, તેથી તેને બંધનની ઉપમા આપી છે. અને અપવિત્ર વસ્તુવાળા ખાડામાં જેમ માણસને અંદર ખુંચાવી દે છે, તેમ વ્યસનો માણસને તેમની અંદર ખુંચાવી દે છે, તેથી તેને ખાડાની ઉપમા યથાર્થ છે આવા સંસાર રૂપી કારાગૃહમાં જે વિદ્વાન પુરૂષો હોય તેમની પ્રીતિ ક્યારેય પણ થતી નથી, કારણ કે. ક્યો પ્રાજ્ઞ પુરૂષ પોતાને હાથે કારાગૃહનું દુઃખ વોહોરી લે? કહેવાનો આશય એવો છે કે, આ સંસારમાં પ્રિયાનો સ્નેહ, સ્વજન વર્ગ, દ્રવ્ય અને વ્યસનો એટલાં બધાં દુઃખ રૂપ છે કે, તેના યોગથી તે સંસાર પ્રાણીને કારાગૃહની જેમ દુઃખ આપેછે, માટે સર્વથા તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮

આ સંસાર એક શ્મશાનરૂપ છે.

महाक्रोधो गृध्रोऽनुपरतिशृगाली च चपला
स्मरोलूको यत्र प्रकटकटुशब्दः प्रचरति ।
प्रदीप्तः शोकाग्निस्ततमपयशो भस्म परितः
श्मशानं संसारस्तदिति रमणीयत्वमिह किम् ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—આ સંસાર એક શ્મશાન છે, જેની અંદર મહાન ક્રોધરૂપી ગીધ પક્ષી છે, અરતિ રૂપી ચપલ શીયાળણી છે, કટુ શબ્દને પ્રગટ કરતો કામદેવ રૂપી ઘુવડ પક્ષી જેમાં વિચરે છે, શોક રૂપી અગ્નિ જ્યાં પ્રદીપ્ત થયેલો છે, અને જેમાં અપયશરૂપી ભસ્મ આસપાસ રહેલ છે. એવા તે સંસાર રૂપી શ્મશાનમાં શું રમણીય હોય? અર્થાત્ કાંઇ ન હોય. ૯

વિશેષાર્થ—પ્રથમ તો આ શ્લોકથી સંસારને સ્મશાનનું રૂપક આપી વર્ણવે છે. સ્મશાનમાં ગીધ પક્ષી, શીયાળ, ઘુવડ અગ્નિ અને અમંગળ હોય છે. તેવી રીતે આ સંસાર રૂપી સ્મશાનમાં તેને વર્ણવે છે. સંસાર રૂપ સ્મશાનમાં ક્રોધ રૂપી ગીધ પક્ષી છે. અરતિ રૂપી શીયાળણી વારંવાર તેમાં ફરે છે. કામદેવ રૂપી ઘુવડ પક્ષી કટુ શબ્દ કર્યા કરે છે. શોક રૂપી અગ્નિ તેમાં પ્રજ્વાળા કરે છે, અને અપયશ રૂપી રક્ષા તેમાં ચારે તરફ રહે છે. ક્રોધ, પ્રાણીને ઉશ્કેરનારો હોવાથી તેને ગીધ પક્ષીની ઉપમા આપી છે. અરતિ ચપળ અને અશાંતિ આપનારી છે તેથી તેને શીયાળણીની ઉપમા આપેલી છે. કામદેવ બહુરૂપ હોવાથી તેને કટુ શબ્દ કરનાર ઘુવડ પક્ષીની ઉપમા આપેલી છે. શોક પરિતાપ કરનાર હોવાથી તેને અગ્નિની ઉપમા આપી છે, અને અપયશ ચારે તરફ ફેલાય છે, તેથી તેને ચારે તરફ ઉડનારી રક્ષાની ઉપમા આપી છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે આ સંસારમાં સદા ક્રોધ, અરતિ, કામદેવ, શોક અને અપયશ રહેલા છે, અને તે સંસારી જીવને અતિશય દુઃખ આપે છે, માટે તેવા સંસાર ઉપર ભવી આત્માએ આસક્તિ ન રાખવી જોઇએ. તે વિષે કવિઓના પદ્યો ચમત્કાર જણાવે છે કે, જેમ સ્મશાનમાં કોઇ પણ જાતની રમણીયતા હોય નહીં, તેમ આ સંસાર રૂપી સ્મશાનમાં કોઇ પણ જાતની રમણીયતા હોતી નથી; તેવા અરમણીય સંસારમાં મોહ રાખવો ઉચિત નથી. ૯

આ સંસાર રૂપ વિષ વૃક્ષ ઉપર આસ્થા રાખવી યુક્ત નથી.

धनाशा यच्छायाप्यतिविषममूर्छामणयिनी
विलासो नारीणां गुरुविकृतये यत्सुमरसः ।

સંસારનું આવું સ્વરૂપ તેના સમજવામાં ન આવે, તો પછી તેને વિશેષ કહેવું નકામું છે. એવા સંસારથી સર્વદા દૂર રહેવું જોઈએ. ૧૫

આ સંસાર રૂપ ભવનની વિષમ રચના મોહથીજ છે.

दशां मंतैः कांतैः कलयति मुदं कोपकलितै
रमीभिःखिन्नः स्याद्धनघननिधीनामपि गुणी।
उपायैस्तुत्याद्यैरपनयति रोषं कथमपी
त्यहो मोहस्येयं नवभवनवैषम्यघटना ॥ १६ ॥

ભાવાર્થ—ઘાટા મોટાં દ્રવ્યના નિધિઓના ... ષુસ, સ્ત્રીઓની દષ્ટિના ખૂણાઓ (કટાક્ષો) જો તે કારક હોય તો, તેનાથી ખુશી થાય છે, અને જો તે તો, તેનાથી ખેદ પામે છે. અને સ્તુતિ વગેરે ઉ તે સ્ત્રીનો રોષ ઉતારે છે. અહો! મોહે કરેલી ઘટના કેવી છે? ૧૬

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી ... વિષમ રીતે રચનારા મોહનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. ...ડારો છે, એવો ગુણી માણસ સ્ત્રીના ખુશ... ખુશી થાય છે, અને કોપના કટાક્ષોને જોઈ કેવો મોહ ! કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, ખૂણાને આધારે તેને હર્ષ અને શોક થાય તે પણ છે નહીં. એટલુંજ નહીં પણ તે

કુટુંબનું વર્ણન કરી બહિરંગ કુટુંબ ઉપર સુખ માનનારા પ્રાણીને બોધ આપે છે. હે આત્મા ! તું જો તારા શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરીશ તો, તને જણાશે કે, જે આ બહિરંગ કુટુંબમાં હું સુખ બુદ્ધિ રાખું છું, તે મારી મૂર્ખતા છે. તારા શુદ્ધ આત્માનું કુટુંબ કેવું ઉત્તમ છે? એ કુટુંબમાં સુખ માની રહેનારા આત્માઓ પરમ સુખના આનંદને અનુભવે છે. એ આત્મ કુટુંબમાં સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, માતા અને પિતા પણ છે, અને એ તને સર્વ રીતે સુખ આપનારાં છે. એ અંતરંગ કુટુંબમાં તત્ત્વવિચારણા રૂપી પ્રિયા સ્ત્રી છે. જેમ પ્રિય વનિતા પોતાના સૌંદર્યથી પુરૂષને આનંદ આપે છે, તેમ તત્ત્વ વિચાર કરવાથી આત્માને આનંદ મળે છે. માટે તેને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે. તે અંતરંગ કુટુંબમાં વિનયરૂપી પુત્ર છે. કુટુંબનો નાયક પુત્રના લાભથી અતિ સુખમગ્ન થાય છે, તેમ જેનામાં વિનય હોય, તે સર્વ રીતે સુખી થાય છે, તેથી વિનયને પુત્રની ઉપમા આપેલી છે. કુટુંબીને પુત્રી પણ પ્રિય હોય છે, તેમ આદ્ય ગુણ રતિ-ગુણો ઉપર રતિ-પ્રીતિ તેને પુત્રીનું રૂપક આપેલું છે. જેમ કુટુંબમાં પિતા શિરછત્ર કહેવાય છે, તેમ અંતરંગ કુટુંબમાં વિવેક રૂપી શિરછત્ર પિતા છે. જેને માથે પિતા હોય, તે નિશ્ચિંત રહી ફરે છે, તેમ જેનામાં વિવેક હોય, તે નિશ્ચિંત રહી શકે છે, કારણ કે, શુભ,-અશુભ, કાર્ય અકાર્ય, ગુણ-દોષ અને હેય-ઉપાદેય જાણવામાં વિવેકની જરૂર છે. એવા વિવેકથી આ સંસારનાં સુખ દુઃખ, તે વિવેકવાળા મનુષ્યને ઉદ્વેગ કરતા નથી. એ બધા કારણોથી વિવેકને પિતાની ઉપમા ઘટે છે. તે અંતરંગ કુટુંબમાં પરિણતિ એ માતા છે. જેમ કુટુંબમાં ગર્ભની પાળક-પોષક અને સુખદાયક માતા છે, તેમ અંતરંગ કુટુંબમાં શુદ્ધ પરિણતિ માતા છે. શુદ્ધ પરિણતિથી ઉત્તમ પ્રકારના આત્મિક ગુણો પ્રગટ

વિશેષાર્થ—[illegible] આ [illegible] [illegible] રંગભૂમિની ઉપમા આપેલી છે. રંગભૂમિમાં [illegible] [illegible] દેખાય છે, તેમ અહિં મોહરાજાની રંગભૂમિમાં ધર્મ રૂપી [illegible] દેખાય છે. જેમ રંગભૂમિમાં ઘણાં રસિકની [illegible] [illegible] છે, તેમ અહિં રાગ રૂપી રુધિરનું [illegible] [illegible] [illegible] છે, તેમ રંગભૂમિમાં મોટા ચીથરાંઓના [illegible] છે, તેમ આ [illegible] આત્મની રંગભૂમિમાં મોટા વ્યસન રૂપી ચીંથરાંઓના [illegible] છે. [illegible] કહેવાનો આશય એવો છે કે, આ સંસાર [illegible] પ્રધાન છે [illegible] લઈને તેમાં જીવોનાં કર્તવ્યોનો વિનાશ થાય છે, ધર્મનો નાશ થાય છે. રાગ વધવાથી હૃદય મલિનતાથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને તેમાં મોટાં વ્યસન આવી પડે છે, તેથી એ [illegible] દુઃખ રૂપ છે, અને સર્વથા તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૮

મોહનો ઉન્માદ.

हसंति क्रीडंति क्षणमथ च खिद्यंति बहुधा
रुदंति क्रंदंति क्षणमपि विवादं विदधते ।
पलायंते मोदं दधति परिनृत्यंति विवशा
भवे मोहोन्मादं कमपि तनुभाजः परिगताः ॥ १९ ॥

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં મોહના કોઈ ઉન્માદને પ્રાપ્ત થ[illegible] [illegible]લાં પ્રાણીઓ એવાં પરવશ બની જાય છે કે, તેઓ ક્ષણમાં હસે [illegible], ક્ષણમાં ક્રીડા કરે છે, ક્ષણમાં ઘણા ખેદ પામે છે, ક્ષણમાં રુવે છે, [illegible]ક્ષણમાં પોકાર કરે છે, ક્ષણમાં વિવાદ કરે છે, ક્ષણમાં નાશી જાય [illegible], ક્ષણમાં હર્ષ પામે છે, અને ક્ષણમાં નૃત્ય કરે છે. ૧૯

વિશેષાર્થ—અહીં આ [illegible] મોહરાજાની રંગભૂમિની ઉપમા આપેલી છે. રંગભૂમિમાં જેમ [illegible] દેખાય છે, તેમ અહિં મોહરાજાની રંગભૂમિમાં [illegible] દેખાય છે. જેમ રંગભૂમિમાં ઘણાં દૃષ્ટિની [illegible] તેમ અહિં રાગ રૂપી દૃષ્ટિની [illegible] જેમ રંગભૂમિમાં મોહક ગીતગાનનો [illegible] થાય છે, તેમ આ [illegible] ની રંગભૂમિમાં મોહક વ્યસન રૂપી ગીતગાન [illegible] રહેવાનો [illegible] છે કે, આ સંસાર મોહ પ્રધાન છે [illegible] અને તેમાં સ્ત્રીઓનો [illegible] વિલાસ [illegible] થાય છે, [illegible] નાશ થાય છે. રાગ વચનથી હૃદય [illegible] થઈ જાય છે, અને તેમાં મોહક વ્યસન આવી પડે છે, તેથી એ સંસાર દુઃખ રૂપ છે, અને સર્વથા તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૧૮

મોહનો ઉન્માદ.

हसंति क्रीडंति क्षणमथ च खिद्यंति बहुधा
रुदंति क्रंदंति क्षणमपि विवादं विदधते ।
पलायंते मोदं दधति परिनृत्यंति विवशा
भवे मोहोन्मादं कमपि तनुभाजः परिगताः ॥ १९ ॥

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં મોહના કોઈ ઉન્માદને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણીઓ એવાં પરવશ બની જાય છે કે, તેઓ ક્ષણમાં હસે છે, ક્ષણમાં ક્રીડા કરે છે, ક્ષણમાં ઘણા ખેદ પામે છે, ક્ષણમાં રુવે છે, ક્ષણમાં પોકાર કરે છે, ક્ષણમાં વિવાદ કરે છે, ક્ષણમાં નાશી જાય છે, ક્ષણમાં હર્ષ પામે છે, અને ક્ષણમાં નૃત્ય કરે છે. ૧૯

વિશેષાર્થ—મોહને વશ થયેલો પ્રાણી કેવો ઉન્મત્ત બની જાય છે, તેને માટે આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, ગાંડો માણસ જેવી ચેષ્ટાઓ કરે, તેવી ચેષ્ટાઓ મોહવશ થયેલો પ્રાણી કરે છે. તે ઉપરથી સમજવાનું કે, સર્વથા મોહથી દૂર રહેવું જોઈએ. મોહ એટલો બધો વિષમ છે કે, જેને લીધે પ્રાણી પોતાના ભાનને ભુલી જાય છે. ૧૯

સાંસારિક ક્રીડાની લજ્જા તત્ત્વદૃષ્ટિ પુરૂષોના હૃદયને બાળે છે.

अपूर्णा विद्येव प्रकटखलमैत्रीव कुनया
मणालीवास्थाने विधववनिता यौवनमिव ।
अनिष्णाते पत्यौ मृगदृश इव स्नेहलहरी
भवक्रीडाव्रीडा दहति हृदयं तात्त्विकदृशाम् ॥ २० ॥

ભાવાર્થ—જેમ પંડિતમાં અપૂર્ણ વિદ્યા, જેમ ખળ પુરૂષની મૈત્રી, રાજસભામાં જેમ અન્યાયની પ્રણાલી, જેમ વિધવા સ્રીનું યૌવન અને મૂર્ખ પતિને વિષે જેમ મૃગાક્ષીના સ્નેહની લહરી હૃદયને દગ્ધ કરે છે, તેમ આ સંસારની ક્રીડાની લજ્જા તત્ત્વદૃષ્ટિ પુરૂષોના હૃદયને બાળે છે. ૨૦

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષોને તત્ત્વ દર્શન થયું છે, તે પુરૂષોના હૃદયને આ સંસારની ક્રીડાની લજ્જા બાળી નાંખે છે. તે ઉપર ગ્રંથકાર ચાર દષ્ટાંતો આપે છે. પંડિત કહેવાતો હોય, પણ તેનામાં જો વિદ્યા અપૂર્ણ હોય તો, તેને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. ખળ

પુરૂષનો [illegible] જેમ તેના [illegible] હૃદયને [illegible], [illegible] પ્રગટ થયેલો [illegible] જેમ તે [illegible] છે, જેમ [illegible] [illegible] હૃદય [illegible] [illegible] જેમ હૃદયને [illegible] [illegible] તત્ત્વદૃષ્ટિ પુરૂષોના હૃદયને [illegible] થયેલ [illegible] [illegible] ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ૨૦

સાધુ પુરૂષોને તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી આ [illegible] મિથ્યા રૂપ સ્ફુરે છે.

[illegible]
[illegible] વા તિમિરવિરહે [illegible] ।
તથા [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ—જેમ પ્રભાત થવાથી સ્વપ્નની રચના [illegible] પામે છે, અને નેત્રના તિમિર-રોગ દૂર થયા પછી [illegible] વાળા પુરૂષોને જેમ બે ચંદ્ર દેખાવાનું જ્ઞાન થતું નથી [illegible] કલ્પ રહિત સ્થિર, બુદ્ધિવાળા સાધુ પુરૂષોને તત્ત્વ [illegible] થી આ સંસાર મિથ્યા રૂપે સ્ફુરે છે. ૨૧

વિશેષાર્થ—હૃદયમાંથી સંકલ્પ-વિકલ્પો વિરામ પામવાથી સ્થિર બુદ્ધિવાળા થયેલા સાધુ પુરૂષને આ સંસાર મિથ્યા રૂપ ભાસે છે. સાધુ પુરૂષોને એવું જે વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં

ઘણોજ ગંભીરાર્થ રહેલો છે. જ્યારે હૃદયમાંથી સંકલ્પો-વિકલ્પો દૂર થઈ જાય ત્યારે સંસારનું જે મિથ્યા સ્વરૂપ છે, તે સ્ફુરી આવે છે. એટલે જ્યાં સુધી હૃદયમાં સંકલ્પ-વિકલ્પો થયા કરે છે, ત્યાં સુધી સંસાર રહે છે. જ્યાં સુધી હૃદય સંકલ્પ-વિકલ્પ કર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી તે સ્થિરતા નથી પામતું. હૃદયને સ્થિર કરવાનો ઉપાય સંકલ્પ-વિકલ્પોજ છે. એ સંકલ્પ-વિકલ્પ દૂર કરવાનો ઉપાય તત્વજ્ઞાન છે. જ્યારે તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે હૃદય સ્વતઃ સ્થિર થઈ જાય છે. જ્યારે તત્વજ્ઞાન થવાથી હૃદય સ્થિર થયું, એટલે તેને આ સંસારનું મિથ્યા સ્વરૂપ સ્ફુરી આવે છે. તે સંસારનું મિથ્યાત્વ કેવું જણાય છે? તેને માટે બે દ્રષ્ટાંત આપે છે, જેમ પ્રભાત કાલે સ્વપ્નની રચના ખોટી લાગે છે. અને જેમ નેત્રમાંથી તિમિરનો રોગ દૂર થવાથી બે ચંદ્રનું જ્ઞાન મિથ્યા ભાસે છે, તેવી રીતે તત્વ દર્શન થવાથી આ સંસારનું સ્વરૂપ મિથ્યા ભાસી આવે છે. તેથી સંકલ્પો-વિકલ્પો દૂર કરી હૃદયને સ્થિર કરવું જોઇએ, જેથી તત્વ દર્શન થતા આ સંસારનું સ્વરૂપ મિથ્યા ભાસે છે, એ ઉપદેશ છે. ૨૧

તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી સંસારનો પૂર્વમોહ નાશ પામે છે, અને સ્વાત્મસ્વરૂપને વિષે પ્રીતિ થાય છે.

प्रियावाणी वीणा शयनतनुसंवाहनसुखै
र्भवोऽयंपीयूषैर्घटित इति पूर्वं मतिरभूत् ।
अकस्मादस्माकं परिकलिततत्त्वोपनिषदा
मिदानीं मतस्मिन्न रतिरपि तु स्वात्मनि रतिः ॥२२॥

स्थिरीभूते ह्यस्मिन् विधुकिरणकर्पूरविमला-
यशःश्रीः प्रौढा स्याज्जिनसमयतत्त्वस्थितिविदाम् ॥२६॥

ભાવાર્થ—બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ લોકો કહે છે કે, આ સંસારના સ્વરૂપનું જે ધ્યાન તે જગત્‌ને અભયદાન રૂપ અને શમતાના સુખનું ભંડાર રૂપ છે. એ સ્વરૂપનું ધ્યાન જો સ્થિર થાય છે તો, જૈન સિદ્ધાંત અને જૈન તત્ત્વોને જાણનારા લોકોને ચંદ્રનાં કિરણો તથા કપૂરના જેવા ઉજ્જ્વલ યશની પ્રૌઢ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬

વિશેષાર્થ—આ સંસારના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી કેટલો લાભ થાય છે, તેને માટે ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી દર્શાવે છે. વિદ્વાન પુરૂષો કહે છે કે, આ સંસારના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું એ સર્વોત્તમ છે. તે ધ્યાન જગત્‌ને અભય આપનારૂં છે કહેવાનો આશય એવો છે કે, જે પુરૂષો આ સંસારના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે, તેઓ અભયદાનનું સ્વરૂપ જાણે છે, અને તેથી તે આ જગતના જીવોને અભયદાન આપવામાં તત્પર થાય છે. એથી તે ધ્યાનને અભયદાન રૂપ કહ્યું છે. વળી તે ધ્યાન શમસુખનું નિધાન—ભંડાર રૂપ છે, એટલે જેઓ આ સંસારના સ્વરૂપને સમજે છે, તેઓના હૃદયમાં શમતા આવે છે, અને શમતાનું નિરૂપાધિક સુખ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એ ધ્યાન શમસુખના ભંડાર રૂપ છે.

હવે એ સંસારના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે, પણ જો તે ધ્યાન સ્થિર ન થાય તો, તેનાથી ઉત્તમ લાભ મેળવી શકાતો નથી. તેથી ગ્રંથકાર જણાવે છે કે, તે ધ્યાન સ્થિર થવું જોઈએ. જ્યારે

अथ द्वितीयः प्रबंधः

प्रथमः

वैराग्यसंभवाधिकारः

વૈરાગ્ય શાથી થાય છે ?

भवस्वरूपविज्ञानाद् द्वेषान्नैर्गुण्यदृष्टिजात् ।
तदिच्छोच्छेदरूपं द्राग् वैराग्यमुपजायते ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—સંસારના સ્વરૂપને જાણવાથી, અને સંસારમાં માલ નથી, એવી દૃષ્ટિથી થયેલા દ્વેષથી સંસારની ઇચ્છાનો ઉચ્છે[illegible] થવારૂપ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવામાં બે કારણુ દર્શાવિ[illegible] છે. સંસારના સ્વરૂપનું જ્ઞાન એ પ્રથમ કારણુ છે. જ્યારે સંસારનું [illegible] સ્વરૂપ જાણુવામાં આવે, ત્યારે તેની તરફ વૈરાગ્ય ઊત્પન્ન થાય છ[illegible] કારણુ કે, સંસારનું સ્વરૂપ એવું દુઃખરૂપ અને વિષમ છે કે, જે[illegible] હૃદયમાં વૈરાગ્ય ઊત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. બીજું કારણુ સં[illegible] ર તરફ દ્વેષ થવાનું છે. એ દ્વેષ શાથી ઉત્પન્ન થાય, તેને માટે લ[illegible] વામાં આવ્યું છે. સંસાર તરફ નિર્ગુણુતાની દૃષ્ટિ થાય એટલે '[illegible] સંસારમાં કાંઈ પણુ ગુણુ નથી, તેમાં તો દોષજ છે,' એવું જાવા[illegible]

મૂઢલોકોને કામભોગની ઇચ્છા ઉપશમ પામતી નથી.

अप्राप्तत्वभ्रमादुच्चै रवाप्तेष्वप्यनंततशः ।
कामभोगेषु मूढानां समीहा नोपशाम्यति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—જે કામ ભોગ અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છે, છતાં તે પ્રાપ્ત થયાજ નથી, એવો ભ્રમ થવાથી મૂઢલોકોની કામભોગ ઇચ્છા ઉપશમ પામતી નથી. ૩

વિશેષાર્થ—આ સંસારમાં પ્રાણીએ અનંતવાર કામભોગ ભોગવેલા છે, તે છતાં તેમને એવો ભ્રમ થઈજાયછે કે, 'અહો, તેમણે કામભોગ ભોગવ્યાજ નથી,' એથી તેમની કામભોગની ઇચ્છા દૂર થતી નથી. ૩

વિષયોથી કામ તૃપ્ત થતો નથી તેમ દ્રષ્ટાંત પૂર્વક જણાવે છે.

विषयैः क्षीयते कामो नेंधनैरिव पावकः ।
प्रत्युत प्रोल्लसच्छक्ति भूय एवोपवर्द्धते ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—ઇંધણાથી જેમ અગ્નિ ક્ષય પામતો નથી, તેમ વિષયોથી કામનો ક્ષય થતો નથી. પણ ઉલટો તે અગ્નિનો ઉલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે. ૪

વિશેષાર્થ જેઓ એમ માનેછે કે, વિષયો ભોગવ્યા પછી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓના મતને તોડવાને કહેછે કે, જેમ

...થી અગ્નિ હાથ પકડાતો નથી, [illegible]
...મ, વિષયો ભોગવવાથી હાથ [illegible]

વિષયમાં પ્રવર્તેલાને વૈરાગ્ય થવા મુશ્કેલ છે, તે દ્રષ્ટાંત પૂર્વક બતાવે છે.

सौम्यत्वमिव सिंहानां पन्नगानामिव क्षमा ।
विषयेषु प्रवृत्तानां वैराग्यं खलु दुर्लभम् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—જેમ સિંહોને સૌમ્યપણું સુગમ નથી, અને સર્પોને ક્ષમા આવવી સુગમ નથી, તેમ વિષયોમાં પ્રવર્તેલાને વૈરાગ્ય થવો સુગમ નથી. ૫

વિશેષાર્થ—વિષયોમાં પ્રવર્તેલાને, વૈરાગ્ય થવો કેવો દુર્લભ છે, તેને માટે આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર બે દ્રષ્ટાંત આપી બતાવે છે. સિંહને કદિપણ શાન્તતા પ્રાપ્ત થાય નહીં, અને સર્પોને કદિપણ ક્ષમાનો ગુણ આવે નહીં, કારણકે, તેમનો સ્વભાવ ક્રૂર હોય છે. તેવીજ રીતે વિષયોમાં પ્રવર્તેલા મનુષ્યોને વૈરાગ્ય કદિપણ પ્રાપ્ત થાય નહીં, કારણકે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થવી, એજ વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ છે. ૫

વિષયત્યાગ વિના વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરવી, તે કેવી છે? તે દ્રષ્ટાંત પૂર્વક બતાવે છે.

अकृत्वा विषयत्यागं यो वैराग्यं दिधीर्षति ।
अपथ्यमपरित्यज्य स रोगोच्छेदमिच्छति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ વિષયોનો ત્યાગ કર્યા વિના વૈરાગ્ય ધારણ કરવાને ઇચ્છે છે, તે અપથ્યનો ત્યાગ કર્યા સિવાય રોગનો ઉચ્છેદ કરવાને ઇચ્છે છે. ૬

વિશેષાર્થ—જેમ રોગી માણસ અપથ્યનો ત્યાગ કર્યા સિવાય પોતાના રોગનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરે, તેથી કદિપણ તેના રોગનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે વિષયોનો ત્યાગ કર્યા સિવાય જે માણસ વૈરાગ્યને ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે, તેથી કદિપણ તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી. તે ઉપરથી કહેવાનો આશય એવો છે કે, વૈરાગ્યને માટે સર્વથા વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ; એ ઉપદેશ છે. ૬

વિષયાસક્ત હૃદયમાં વૈરાગ્ય ટકી શકતો નથી.

न चित्ते विषयासक्ते वैराग्यं स्थातुमप्यलम् ।
अयोघन इवोत्तप्ते निपतन् विंदुरंभसः ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—તપેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડતું જલનું બિંદુ જેમ ટકી શકતું નથી, તેમ વિષયાસક્ત એવા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ટકી શકતો નથી. ૭

વિશેષાર્થ—વિષયમાં આસક્ત એવા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ક્ષણવાર પણ ટકી શકતો નથી, કારણકે, વૈરાગ્ય નિર્મળ હૃદયમાંજ ટકી શકે છે. અને જે હૃદયમા વિષયાસક્તિ ન હોય, તે નિર્મળ હૃદય કહેવાય છે. તે ઉપર ગ્રંથકાર દષ્ટાંત આપે છે. તપેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલું જલનું ટીપું ક્ષણવાર પણ ટકી શકતું નથી. ૭

વિષય સંસર્ગી ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો સંક્રમ થવો તદ્દન અશક્ય છે.

यदीन्दुः स्यात्कुहूरात्रौ फलं यद्वावकेशिनि ।
तदा विषय संसर्गि चित्ते वैराग्य संक्रमः ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—કુહૂ નામની અમાસની રાત્રિએ જો ચંદ્ર ઉગે અને વાંઝીયા વૃક્ષ ઉપર જો ફલ બેસે તો, વિષયના સંસર્ગવાળા ચિત્તની અંદર વૈરાગ્યનો સંક્રમ થાય. ૮

વિશેષાર્થ—જે ચિત્તમાં વિષયોનો સંસર્ગ થયો હોય, તે ચિત્તમાં કદિ પણ વૈરાગ્યનો સંક્રમ થતોજ નથી. વિષયના સંસર્ગવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો તદ્દન અસંભવ છે, તે ઉપર બે દ્રષ્ટાન્ત આપે છે. અમાવાસ્યાની રાત્રે ચંદ્રનો ઉદય થાય, અને વંધ્યા વૃક્ષને જો ફલ આવે તો, વિષયાસક્ત ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો સંક્રમ થાય. જેમ અમાસની રાત્રે ચંદ્રનો ઉદય, અને વાંઝીયા વૃક્ષને ફલનો ઉદય હોયજ નહીં, તે પ્રમાણે વિષય સંસર્ગી ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો સંક્રમ હોયજ નહીં. ૮

નિરાબાધ વૈરાગ્ય ક્યારે થાય?

भवहेतुषु तद्द्वेषा द्विषयेष्वप्रवृत्तितः ।
वैराग्यं स्यान्निराबाधं भवनैर्गुण्य दर्शनात् ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—સંસારના કારણ રૂપ એવા વિષયોને વિષે દ્વેષથી

સર્વથા વૈરાગ્ય ન હોય, એમ ન જાણવું. કારણ કે, ત્યાં પોતાની આત્મિક સ્વભાવની રમણતાએ કરીને કુસંગપણું હણાય છે. એ વાત શ્રી વીતરાગ સ્તોત્રને વિષે શ્રીહેમાચાર્ય મહારાજે જણાવેલી છે. ૧૨

વિશેષાર્થ—સમકિતની દશા એટલે સ્થિતિ, તેમાં ચોથે ગુણઠાણે પણ સર્વથા વૈરાગ્ય ન હોય, એમ ન સમજવું. ત્યાં પણ પોતાના આત્મિક સ્વભાવની રમણતાએ કરી કુસંગપણું હણાય છે. તે વિષે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વીતરાગ સ્તોત્રમાં કહેલું છે; તે ઉપરથી સમજવાનું કે, ચોથે ગુણસ્થાને અવશ્ય વૈરાગ્યપણું હોય. ૧૨

તે વીતરાગ સ્તોત્રનું પ્રમાણ આપે છે.

यदामरुन्नरेंद्रश्रीस्त्वया नाथोपभुज्यते ।
यत्र तत्र रतिर्नाम विरक्तत्वं तदापि ते ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—હે નાથ ! તમે દેવતાઓના રાજા-ઇંદ્રની લક્ષ્મી ભોગવી છે, અને જ્યાં ત્યાં તમારી રતિ હોય છે, તો પણ ત્યાં તમે વૈરાગ્યજ હોય છે. ૧૩

વિશેષાર્થ- હે ભગવન્ ! તમોએ ઇંદ્રની લક્ષ્મી ભોગવેલી અને જ્યાં ત્યાં તમોને રતિ ઉપજે છે, તો પણ તે અધિકારી તમે [illegible] વિરક્ત પણુંજ રહેલું છે કહેવાનો આશય એવો છે કે, શ્રી [illegible] ભગવાન ઇંદ્રિ લક્ષ્મી ભોગવે છે, અને જ્યાં ત્યાં તેમની [illegible] હોય છે, તો પણ તેમને તે પર વૈરાગ્યજ હોય છે. કારણ કે, તે [illegible] વિષયાસક્ત હોતું નથી. જ્યાં હૃદય વિષયાસક્ત હોય [illegible] ભાવ [illegible] જ નથી. ૧૩

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સર્વજ્ઞ [illegible] નથી છે. ૧૪

વિશેષાર્થ—જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રતિ શુભ વેદનીય હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પામેલી હોય છે. તે [illegible] [illegible] પ્રવૃત્તિ કરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોવાથી તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોવાનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેઓને પ્રવૃત્તિ કરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોવાથી તેઓના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પુરૂષોની પ્રવૃત્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧૪

જ્ઞાનશુદ્ધિ [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible] [illegible] [illegible]
ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ૧૫ ॥

ભાવાર્થ [illegible] છે. ૧૫

માણસ સંસારના ભોગ ભોગવતો હોય તોપણ, તેની ધર્મ ભાવના નષ્ટ થતી નથી. ધર્મની શકિત એટલી બધી બલવતી છે કે, તેની આગળ ભોગનું બળ ચાલતું નથી. તે ઉપર દ્રષ્ટાંત આપેછે. જે પવન દીવાને બુઝાવનારો હોય, અર્થાત્ તેટલી અલ્પ શકિતવાળો હોય, તે પવન બળતા દાવાનળને બુઝાવી શકતો નથી. આ દ્રષ્ટાંત ઉપરથી સમજવાનું કે, જો મનુષ્યમાં ધર્મની શકિત ન હોય, અર્થાત્ ધર્મ પર દ્રઢતા ન હોય તો, તે મનુષ્યને ભોગ દબાવી દેછે. પણ જો તેનામાં ધર્મની દ્રઢતા હોય તો, તેને ભોગ જરા પણ દબાવી શકતા નથી. ધર્મની એવી મહાન્ શકિત હોયછે કે, જેથી તેની આગળ ભોગની શકિત ચાલતી નથી ૨૦

ઉદાસી રહેનારા પુરૂષો ભોગમાં બંધાતા નથી.

बध्यते बाढमासक्तो यथा श्लेष्मणि मक्षिका ।
शुष्कगोलवदश्लिष्टो विषयेभ्यो न बध्यते ॥ २१ ॥

ભાવાર્થ—જેમ શ્લેષ્મ (બળખા)માં માખી બંધાઇ જાયછે, તેમ માણસ આસક્તિથી [illegible] (વિષયોમાં બંધાય) જાયછે અને જે વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખે, સુકી માટીના ગોળાની જેમ [illegible] (વિષયોમાં બંધાતા નથી ૨૧

વિશેષાર્થ—જે મનુષ્ય વિષયોમાં આસક્ત રહેતા, તે વિષયોમાં બંધાઇ જતા નથી, [illegible] ઉપર દ્રષ્ટાંત આપેછે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] છે, [illegible] સુકી [illegible] [illegible] ઉપર તેની [illegible] [illegible] નથી [illegible]

જ્યાં આસક્તિ ત્યાં બંધન છે, અને જ્યાં અનાસક્તિ છે, ત્યાં બંધન નથી. ૨૧

અ નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની પેઠે તે દૂષિત થતી નથી.

बहु दोषनिरोधार्थं मनोवृत्तिरपि क्वचित् ।
निवृत्तिरिव नो दुष्टा योगानुभवशालिनाम् ॥ २२ ॥

ભાવાર્થ—અનુભવ યોગવાળા પુરૂષોને નિવૃત્તિની જેમ ઘણા દોષોનો નિરોધ કરવાને કોઇવાર અનિવૃત્તિ પણ દુષિત થતી નથી. ૨૨

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષો અનુભવ યોગવાળા છે, તેઓ કામ ભોગથી નિવૃત્ત ન થાય તો પણ તે દૂષિત ગણાતું નથી. તેમની જો કે વિષય ભોગ તરફ અનિવૃત્તિ છે, તોપણ તે નિવૃત્તિના જેવી ગણાય છે. જેમ રોગને કાઢવાને ઔષધની જરૂર છે, તેમ ઘણા દોષોનો રોધ કરવાને અનિવૃત્તિની જરૂર છે. ૨૨

વિષય સેવનારો પુરૂષ વિષય સેવ્યાથી શુદ્ધ થાય છે, એવું પણ કહેવાય છે.

यस्मिन्निषेव्यमाणेऽपि यस्याशुद्धिः कदाचन ।
तेनैव तस्य शुद्धिः स्यात्कदाचिदिति हि श्रुतिः॥ २३ ॥

ભાવાર્થ—જે સેવવાથી જેની કદાચિત્ અશુદ્ધિ થતી હોય તેને તેનાથીજ કદાચિત્ શુદ્ધિ થાય છે. એમ શ્રુતિ છે ૨૩

તો નથી. તેઓમાં જે જ્ઞાની છે તે વિષયોને દ્રવ્યથી સેવે છે, ભાવથી સેવતો નથી. તે જ્ઞાની કર્મમય બનતોજ નથી. જે ભાવથી સેવે છે, તેજ કર્મમય બને છે. તે જ્ઞાની પરને આપે છે, તો પણ પરમાર્થ કીને પરજન થતો નથી. એવા જ્ઞાનીના વૈરાગ્યનો નાશ થતો નથી. ૨૫

ઉત્તમ પુરૂષોનો વૈરાગ્ય ગર્ભથી માંડીને હણાતો નથી.

अतएव महापुण्य विपाकोपहितश्रियाम् ।
गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ २६ ॥

ભાવાર્થ—એથી કરીને મોટા પુણ્યના વિપાકથી જેમને મોક્ષ લક્ષ્મી નજીક આવેલી છે, એવા ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથી આરંભીને તેમના વૈરાગ્યનો નાશ થતો નથી. ૨૬

વિશેષાર્થ—ઉત્તમ પુરૂષોનો વૈરાગ્ય ગર્ભથી માંડીને પણ હણાતો નથી. એટલે જન્મથી આરંભી તેમનામાં એવો દૃઢ વૈરાગ્ય હોય છે કે, જે વૈરાગ્ય વિષય ભોગ કરતાં છતાં પણ નાશ પામતો નથી. તેનું કારણ બતાવે છે. તે ઉત્તમ પુરૂષોને પૂર્વનું મહા પુણ્ય હોય છે, તે પુણ્યનો વિપાક થતા તેમની નજીક મોક્ષ લક્ષ્મી આવે છે. આ કારણને લઇને તે ઉત્તમ પુરૂષો વિષય ભોગ ભોગવતા હોય તો પણ, તેમનો વૈરાગ્ય હણાતો નથી. ૨૬

વૈરાગ્ય દિશાનો રાજમાર્ગ કયો છે?

विषयेभ्यः प्रशान्ताना मश्रांतं विमुखीकृतैः ।
करणैश्चारु वैराग्यमेष राजपथः किल ॥ २७ ॥

ભાવાર્થ—વિષયોથી શાંત થયેલ ને હમેશા ઇંદ્રિયોને વિષયોથી વિમુખ કરવાથી જે સુંદર વૈરાગ્ય થાયછે, તે વૈરાગ્ય દિશાનો રાજ માર્ગ છે ૨૭

વિશેષાર્થ—ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો રાજ માર્ગ એ છે કે, વિષયોથી શાંત થયા પછી પોતાની ઇંદ્રિયોને હમેશા વિષયોથી વિમુખ રાખવી. જ્યારે શાંત વૃત્તિ થાય, એટલે ઇંદ્રિયોનું દમન કરવાથી ઇંદ્રિયો વિષયમાંથી વિમુખ થઈ જાય ત્યારે તેને વૈરાગ્ય ભાવના વડે પરિપુષ્ટ બનાવવાનો યત્ન કરવો એટલે કે એક તરફ સતતપણે ઇંદ્રિયો ઉપર અંકુશ રાખવો અને ઉપરથી વૈરાગ્યનો પટ બેસારવો. આથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ૨૭

વૈરાગ્યનો એક પદી (ન્હાનો) માર્ગ.

स्वयं निवर्त्तमानैस्तैरनुदीर्णैरयंत्रितैः ।
तृप्तैर्ज्ञानवतां तस्मादसावेकपदी मता ॥ २८ ॥

ભાવાર્થ—પોતાની મેળે નિવૃત્ત થયેલ, ઉદીરણા વગરની અને યંત્રણા શિવાયની તૃપ્ત ઇંદ્રિયો વડે જે જ્ઞાનીઓને વૈરાગ્ય થાય, તે વૈરાગ્યને એકપદી (ન્હાનો) માર્ગ કહેવાય છે. ૨૮

વિશેષાર્થ—જે જ્ઞાનીઓ એવા છે કે, જેઓની ઇંદ્રિયો ઇચ્છા વિના કોઇ કારણથી પોતાની મેળે નિવૃત્ત થાયછે, તેમ

રાખી નીચું જુએ છે, પણ તેમના હૃદયમાં દુર્ધ્યાન થયા કરે છે. એવા ધાર્મિકાભાસ પુરૂષો નરકનાજ અધિકારી થાય છે. ૩૦

કેવો પુરૂષ ઇંદ્રિયોને ઠગનારો થાય છે ?

वंचनं करणानां तद्विरक्तः कर्तुमर्हति ।
सद्भाव विनियोगेन सदास्वान्य विभागवित् ॥ ३१ ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ ભાવને અર્પણ કરી સર્વદા પોતાના અને અન્યના વિભાગને જાણનારો વિરકત પુરૂષ ઇંદ્રિયોની વંચના કરવાને યોગ્ય છે. ૩૧

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષ પોતે શુદ્ધ ભાવવાળો છે, અને સ્વપરના વિવેકને જાણે છે, તે પુરૂષ ઇંદ્રિયોને છેતરવાને યોગ્ય થાય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, જેના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવ છે, એટલે હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવના ભાવનારો છે. તેમજ સ્વપર વસ્તુનો વિવેક ધરનારો છે, એટલે જે આત્મિક વસ્તુ તે સ્વવસ્તુ છે. અને જે પુદ્ગલિક વસ્તુ તે પરવસ્તુ છે, એવું [illegible], તે પુરૂષ ઇંદ્રિયોને છેતરવામાં સમર્થ [illegible] ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી શકે છે. [illegible] હૃદયના શુદ્ધ ભાવ [illegible], અને [illegible] વસ્તુના વિવેક [illegible] ઇંદ્રિયોનું દમન [illegible] ૩૧

કેવો વૈરાગ્ય અદ્ભુત છે ?

[illegible] न [illegible] न च [illegible]: ।
[illegible] वैराग्य[illegible] ॥ ३२ ॥

ભાવાર્થ—પ્રવૃત્તિને વિષે અથવા નિવૃત્તિને વિષે જેને સંકલ્પ નથી, તેમ શ્રમ પણ નથી, તેની ઇંદ્રિયોનો વિકાર હરાય છે, તેનાથી જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે અદ્ભુત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૩૨

વિશેષાર્થ—આ સંસારમાં મનુષ્યને માટે બે વૃત્તિઓ છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. જે જ્ઞાની છે, તે ઉભય વૃત્તિમાં સમાન ભાવે વર્ત્તે છે. તે પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ, સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો નથી, તેમ તેને શ્રમ લાગતો નથી. અને નિવૃત્તિમાં રહે તોપણ, તે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતો નથી; તેમ તે પોતાને શ્રમ થયેલો માનતો નથી આ પ્રમાણે વર્ત્તવાથી તેની ઇંદ્રિયોનો વિકાર હરાય છે—નાશ પામે છે. કારણ કે, તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના ધર્મને સારી રીતે જાણે છે. આથી તેની મનોવૃત્તિમાં સંકલ્પ-વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ તેને શ્રમ લાગતો નથી; એટલે તેનામાં અદ્ભુત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં સંકલ્પ રહિત અને શ્રમ રહિત રહેનારને વૈરાગ્ય ભાવના ભાવવાની જરૂર રહેતી નથી. એ વૈરાગ્ય ખરેખર અદ્ભુત ગણાય છે. ૩૨

જ્ઞાની યોગીને પ્રવૃત્તિઓ બાધકારક થતી નથી.

दारुयंत्रस्थपांचाली नृत्यतुल्याः प्रवृत्तयः ।
योगिनो नैव बाधायै ज्ञानिनो लोकवर्त्तिनः ॥ ३३ ॥

ભાવાર્થ—કાષ્ટ યંત્રમાં ગોઠવેલી પુતલીઓના નૃત્યના જેવી પ્રવૃત્તિઓ લોકમાં વર્ત્તનારા જ્ઞાની-યોગીને બાધકારક થતી નથી. ૩૩

વિશેષાર્થ—જે જ્ઞાની અને યોગી છે, તે કદિ લોક વ્યવહાર-

માં વર્તતો હોય તોપણ, તેને પ્રવૃત્તિઓ બાધકારક થતી નથી.
એ પ્રવૃત્તિઓ યંત્રમાં અંદરની કાષ્ટની પુતળીઓના જેવી હોય
આ કારણથી સમતાને જાણ્યું છે, જે જ્ઞાની અને યોગી હોય છે,
તે પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ સમજે છે. જેમ યંત્રમાં ખેલતી કાષ્ટની
પુતળીઓ તે યંત્ર ચલાવનારની મરજી પ્રમાણે નાચ કરે છે, તેવી
રીતે આ સંસારની પ્રવૃત્તિઓ કર્મની પ્રેરણા પ્રમાણે થયા કરે છે.
એટલે જેવું કર્મ તેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિના
સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાની પુરૂષને તે પ્રવૃત્તિઓ કાંઈ પણ હરકત
કરતી નથી. એટલે તેના હૃદયમાંથી વૈરાગ્ય આત્મા નિવૃત્ત
થતી નથી. જ્ઞાની અને યોગી એ બે વિશેષણો હેતુપૂર્વક આ-
પવામાં આવેલા છે કારણ માત્ર જ્ઞાનવાન હોય, પણ જો તેનામાં
યોગવિદ્યાની શક્તિ ન હોય તો, તે મનોવૃત્તિને રૂપી શકતો નથી.
તેથી જ્ઞાની અને યોગી એ બે વિશેષણો આપેલા છે. ૩૩

પરદર્શનીઓ વૈરાગ્યને યોગમાયા કહે છે.

इयंच योग मायेति प्रकटं गीयते परैः।
लोकानुग्रहहेतुत्वात्सामाप्यपि न दूषणम् ॥ ३४ ॥

ભાવાર્થ—એ વૈરાગ્ય દશાને અન્ય મતિઓ યોગ માયા એવા નામથી પ્રગટપણે કહેછે. પણ, એ લોકના અનુગ્રહનો હેતુરૂપ હોવાથી એની અંદર કાંઈ દૂષણ નથી. ૩૪

વિશેષાર્થ—એ વૈરાગ્ય દશાને અન્યમતીઓ યોગમાયાને નામે પ્રગટ રીતે ઓળખાવે છે. ભલે તેઓ તેમ કહે, પણ એ વૈરાગ્ય દશા લોકોના અનુગ્રહની હેતુરૂપ છે, એટલે એ વૈરાગ્ય

દયાથી લોક અનુગ્રહ થઇ શકે છે, માટે તેની અંદર કોઇ જાતનો દોષ નથી. ૩૪

એ યોગ માયા પણ શુદ્ધ જ્ઞાનની દિશા છે.

सिद्धान्ते श्रूयते चैष मपवादपदेप्वपि ।
मृग पर्यत्परिभास निरासफलसंगता ॥ ३५ ॥

ભાવાર્થ—એ યોગ માયાના નામવાળી વૈરાગ્ય દશા સિદ્ધાંતને વિષે અપવાદ પદની અંદર સંભળાય છે, અને તે મૃગલાની પર્ષદાને ત્રાસ અને નિરાસ કરવા રૂપ ફલની સાથે મળેલી છે. ૩૫

વિશેષાર્થ—એ વૈરાગ્ય દશા અપવાદ પદમાં પણ છે, એમ સિદ્ધાંતમાં સંભળાય છે. અપવાદને વિષે મૃગોની પરિષદાને પણ નિરાસ કરવી, એ વૃષભ તુલ્ય ગીતાર્થની શુદ્ધ જ્ઞાન દિશા જાણવી. ૩૫

ઉદાસીન ભાવમાં ચોથા ગુણસ્થાનમાં પણ વૈરાગ્ય હોય છે.

औदासीन्यफले ज्ञाने परिपाकमुपेयुपि ।
चतुर्थेऽपि गुणस्थाने तद्वैराग्यं व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥

ભાવાર્થ—ઉદાસીનપણું જેનું ફલ છે. એવું જ્ઞાન જ્યારે પરિપાકાવસ્થાને પામે છે, ત્યારે ચોથા ગુણસ્થાનમાં પણ તે વૈરાગ્ય રહેલો હોય છે. ૩૬

ને વર્તતા હોય તોપણ તેને પ્રવૃત્તિઓ આધારક થતી નથી. જે પ્રવૃત્તિઓ યંત્રમાં ગોઠવેલી કાષ્ટની પુતળીઓના જેવી હોય છે. આ ઉપરથી ગ્રંથકારે સૂચવ્યું કે, જે જ્ઞાની અને યોગી હોય છે, તે પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ સમજે છે. જેમ યંત્રમાં ગોઠવેલી કાષ્ટની પુતળીઓ તે યંત્ર ચલાવનારની મરજી પ્રમાણે નૃત્ય કરે છે, તેવી રીતે આ જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિઓ કર્મની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તે છે એટલે જેવું કર્મ તેવી પ્રવૃત્તિ થાયછે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષને તે પ્રવૃત્તિઓ કાંઈ પણ બાધા કરી શકતી નથી. એટલે તેના હૃદયમાંથી વૈરાગ્ય ભાવના શિથિલ થઈ શકતી નથી. જ્ઞાની અને યોગી એ બે વિશેષણો હેતુપૂર્વક આપવામાં આવેલ છે કે માત્ર જ્ઞાનવાન્ હોય, પણ જો તેનામાં યોગવિદ્યાની શક્તિ ન હોય તો, તે મનોવૃત્તિને રૂંધી શકતો નથી તેથી જ્ઞાની અને યોગી એ બે વિશેષણો આપેલાં છે. ૩૩

પરદર્શનીઓ વૈરાગ્યને યોગમાયા કહે છે.

इयं च योग मायेति प्रकटं गीयते परैः ।
लोकानुग्रहहेतुत्वात्साम्यामपि च दूषणम् ॥ ३४ ॥

ભાવાર્થ—એ વૈરાગ્ય દશાને અન્ય મતિઓ યોગ અને માયા પ્રગટપણે કહેછે પણ, એ લોકના અનુગ્રહનું હેતુરૂપ હોવાથી તેમાં [illegible] દૂષણ નથી. ૩૪

વિશેષાર્થ—આ [illegible] દશાને અન્યમતીઓ યોગ નામે પ્રગટ રીતે [illegible] તેમ કહે, પણ વૈરાગ્ય [illegible] અનુગ્રહના હેતુરૂપ છે, એટલે એ

વિશેષાર્થ—મિથ્યાત્વીઓનાં નઠારા શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સંસારની નિર્ગુણતા જોવામાં આવે, તેથી જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય, તે બીજો મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો પુરૂષ શાસ્ત્રીય વાદ વિવાદમાં વિશેષ તત્પર બને છે. અને તે મિથ્યાત્વ તરફ દુરાગ્રહી થાય છે; તેથી તેનો મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જણાઈ આવે છે. મિથ્યાત્વ તરફ જે મોહ રાખીને વૈરાગ્ય ધારણ કરવો તે મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. તેવો વૈરાગ્ય બાલ તપસ્વીઓને હોય છે, ઉત્તમ પુરૂષોને હોતો નથી. કારણ કે, ઉત્તમ પુરૂષો યથાર્થવાદી હોવાથી તેઓ સર્વદા મિથ્યાત્વથી દૂર રહે છે. બાળ એટલે મૂર્ખ એવા તપસ્વીઓ એ મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યને ધારણ કરી ધર્મનો આડંબર વધારે છે, અને આખરે પતિત થઈ ચારિત્ર ધર્મથી વિમુખ બને છે. ૮

સિદ્ધાંત જાણવા છતાં વિરૂદ્ધ અર્થ કહેનારાઓનું ઇષ્ટ થવું દુષ્કર છે.

सिध्धांतमुपजीव्यापि ये विरुध्धार्थभाषिणः ।
तेषामप्येतदंवेष्टं कुर्वतामपि दुष्करम् ॥ ॥ ए ॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધાંત જાણીને પણ જેઓ તે સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ અર્થ કહેનારા છે, તેઓ એ ઇષ્ટકાર્ય કરતા હોય તો પણ, તેમનું ઇષ્ટ થવું દુષ્કર છે. ૯

વિશેષાર્થ—મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યને ધારણ કરનારાઓ કદિ સિદ્ધાંતને જાણતા હોય, તો પણ તેઓ તેની વિરૂદ્ધ એવા અર્થને

કહેનારા હોય છે. જેઓ તે વિરૂદ્ધ અર્થ કહેનારા છે, તેમનું ઇષ્ટ કદિ પણ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. તે ઇષ્ટ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. ૯

મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યવાળાને પરમાર્થમાં પણ પાપજ લાગે છે, અને તેની રૂચિ જ્ઞાનમાં હોતી નથી.

संसारमोचकादीनामिवैतेषां न तात्त्विकः ।
शुभोऽपि परिणामो यज्जातानज्ञानरुचिस्थितिः ॥ १० ॥

ભાવાર્થ—સંસારમાંથી મુકાવનારા અજ્ઞાની પુરૂષોની જેમ મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા પુરૂષોને પરમાર્થપણે શુભ પરિણામ હોતો નથી, અને તેમની જ્ઞાન ઊપર રૂચિ થતી નથી. ૧૦

વિશેષાર્થ—મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યવાળાઓ કદિ શુભ પરિણામ રાખતા હોય, તો પણ તેમનો એ પરિણામ પરમાર્થ રીતે શુભ હોતો નથી. તેઓ પરમાર્થ કરતા હોય, તો પણ તેમને પાપ [illegible] શુભ પરિણામ [illegible] હોય, તો પણ તેમને પાપજ લાગે છે. [illegible] દુઃખી [illegible] હોય, [illegible] મુક્ત કરે છે. તેમ [illegible] નહીં [illegible]

બીજા મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યના લક્ષણો.

कुशास्त्रार्थेषु दक्षत्वं शास्त्रार्थेषु विपर्ययः ।
स्वच्छंदता कुतर्कश्च गुणवत्संस्तवोज्झनम् ॥ १२ ॥

ભાવાર્થ—નઠારા શાસ્ત્રોમાં ડાહ્યાપણુ, શાસ્ત્રના અર્થમાં વિપર્યય, સ્વચ્છંદપણું, કુતર્ક, ગુણવાન્ પુરૂષના પરિચયનોત્યાગઃ- ૧૨

વિશેષાર્થ—મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્ય વાળા પુરૂષને નઠારાં શાસ્ત્રના અર્થમાં ડાહ્યાપણુ હોય છે, અને ઉત્તમ સિદ્ધાંતના અર્થમાં વિપર્યય હોય છે. તેનામાં સ્વચ્છંદતા આવે છે. તે નઠારા તર્ક વિતર્ક કર્યા કરે છે, અને ગુણવાન્ પુરૂષોનો પરિચય રાખતો નથી. ૧૨

आत्मोत्कर्षः परद्रोहः कलहो दंभजीवनम् ।
आश्रवाच्छादनं शक्त्युल्लंघनेन क्रियादरः ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવો, બીજાનો દ્રોહ કરવો, કલહ કરવો, દંભથી જીવવું, આશ્રવ-પાપને ઢાંકે, શક્તિ ઉપરાંત ક્રિયા કરવાનો આદર કરેઃ- ૧૩

વિશેષાર્થ—મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો પુરૂષ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરે છે, એટલે પોતાની બડાઈ કરે છે. બીજાનો દ્રોહ કરે છે, પ્રત્યેક ઉપર કલહ-ટંટા કર્યા કરે છે. દંભથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. પોતાનાં પાપને ઢાંકે છે. પોતાનામાં શક્તિ ન હોય તેવી ક્રિયા કરવામાં આગ્રહ રાખે છે. ૧૩

હવે ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહે

ज्ञानगर्भं तु वैराग्यं सम्यक् तत्त्व परिच्छिद : ।
स्याद्वादिनः शिवोपायस्पर्शी नस्तत्वदर्शनः ॥ १

ભાવાર્થ—સમ્યક્ તત્વને ઓળખનારા,સ્યાદ્વાદ મત
નારા, મોક્ષના ઊપાયનું ચિંતવન કરનારા, અને તત્વને
એવા પુરૂષને જે વૈરાગ્ય થાય છે, તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરા
વાય છે. ૧૬

વિશેષાર્થ—ત્રીજો જ્ઞાનગર્ભ વેરાગ્ય સર્વોત્તમ ગણે
વેરાગ્ય થવામાં અંદર જ્ઞાન રહેલું હોય,તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈર
વાય છે. તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કેવા પુરૂષને ઉત્પન્ન થાય ?
ગ્રંથકાર વિવેચન કરી બતાવેછે. જે પુરૂષ સમ્યક્ તત્વને
નારો હોય, એટલે સમ્યક્ તત્વનું સ્વરૂપ જેણે યથાર્થ રીતે
હોય,તે પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે.જે પુરૂષ
સિદ્ધાંતને માનનારો હોય, તેને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત
તેમજ જે પુરૂષ મોક્ષના ઉપાયનું ચિંતવન કરનાર છે,
મોક્ષમાર્ગ કેવા ઉપાયથી પ્રાપ્ત થાય, તેના વિચારો જે
છે, તેવા પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને
તત્વદર્શી હોય છે, એટલે જેને યથાર્થ તત્વદર્શન થયે
પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવાનો આશ
છે કે, મનુષ્યને ચાર પ્રકારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્ય
ક જાણવાથી, સ્યાદ્વાદ મતને માનવાથી, મોક્ષના ઉપાયન
વવાથી અને તત્વદર્શન થવાથી. આ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન

મૌન સમ્યકત્વ અને મૌન ચારિત્રના પ્રકારથી સમ્યકત્વજ સારરૂપ છે, એમસિદ્ધ થાય છે.

सम्यक्त्व मौनयोः सूत्रे गतमत्यागते यतः ।
नियमो दर्शितस्तस्मात् सारं सम्यक्त्व मेव हि ॥ १९ ॥

ભાવાર્થ—જે સમ્યકત્વ તે મૌન ચારિત્ર અને ચારિત્ર તે મૌન સમ્યકત્વ કહેવાય છે એમ આચારાંગ સૂત્રમાં ગત પ્રત્યાગતની રીતિથી જે કહેલ છે; તે એક જાતનો નિયમ દર્શાવેલ છે, તે ઉપરથી સમ્યકત્વજ સારરૂપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૯

વિશેષાર્થ—આચારાંગ સૂત્રમાં ગત પ્રત્યાગતના પ્રકારથી કહેલું છે કે, જે સમ્યકત્વ છે તે મૌન ચારિત્ર કહેવાય છે, અને જે ચારિત્ર તે મૌન સમ્યકત્વ કહેવાય છે. તે ઉપરથી એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે સમ્યકત્વજ સાર ભૂત છે. ૧૯

સમ્યકત્વ શું છે?

अनाश्रवफलं ज्ञान मव्युत्थानमनाश्रवः ।
सम्यक्त्वं तदभिव्यक्तिरित्येकत्वविनिश्चयः ॥ २० ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે, અને અનાશ્રવનું ફળ વિષયોનો અનુદ્યોગ છે, અને વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો એક નિશ્ચય તે સમ્યકત્વ કહેવાય છે. ૨૦

વિશેષાર્થ—જ્યારે માણસને ખરેખરૂં જ્ઞાન પ્રગટે, ત્યારે આશ્રવ કે જે કર્મની આવક છે, તેનો ત્યાગ કરે છે; જ્યારે આ-

દ્રવ્યમાં ગણાય છે, પર્યાય રૂપે દ્રવ્યત્વ સર્વમાં સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રમાણ ભૂત ગણાય છે. ૨૩

સ્વપણું અને પરપણું કેવી રીતે ગણાય ?

स्यात्सर्वमयमित्येव युक्तं स्वपरपर्ययैः ।
अनुवृत्तिकृतं सत्त्वं परत्वं व्यतिरेकजम् ॥ २४ ॥

ભાવાર્થ—સર્વ પદાર્થ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયમય છે, એ વાત યુક્તજ છે. સહચારી ગુણથી સ્વપણું છે, અને વ્યતિરેક (ભિન્નપણા) થી પરપણું છે. ૨૪

વિશેષાર્થ—સર્વ પદાર્થ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયમય છે. એટલે સર્વ પદાર્થ સ્વપર્યાય, અને પરપર્યાયથી વ્યાપ્ત છે. એ વાત સિદ્ધ કરે છે. જે સ્વપણું છે, તે સહચારી ગુણથી સમજવું, એટલે સહજ ગુણોને લઇ સ્વપણું હોય છે, એમ માનવુ અને પરપણું છે, તે વ્યતિરેકથી જાણવું. જે સ્વપણાથી ભિન્ન તે પરપણું એ વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, સર્વ પદાર્થ સ્વપરપર્યાયથી વ્યાપ્ત છે. તેમા જે સ્વપણું છે, તે સહજ ગુણથી અને પરપણું છે, તે ભિન્ન ગુણથી રહેલ છે ૨૪

સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય કેવી રીતે સમજવા ?

ये नाम परपर्यायाः स्वास्तित्वा योगतो मताः ।
… अप्यमी त्याग स्वपर्याय विशेषणात् ॥ २५ ॥

ભાવાર્થ—જે પરપર્યાય છે, તે પોતાના અસ્તિત્વના અયોગથી છે. એ કે એ પોતાના પર્યાય છે,તો પણ, ત્યાગરૂપ સ્વપર્યાયના વિરોધપણાથી છે, એટલે તે પણ ગત ભાવે છે, અને પોતાના પર્યાય તો સામાન્ય પણે છે. ૨૫

વિશેષાર્થ—પોતાને અસ્તિત્વ હોવાપણાનો યોગ નથી, તેથી તે સ્વપર્યાય છતાં પરપર્યાય ગણાય છે. કારણ કે, પરપર્યાય ગતભાવે છે, અને પોતાના પર્યાય તો સામાન્યપણે છે, એટલે પરપર્યાય તે પણ સ્વપર્યાય અને સ્વપર્યાય તે પણ પરપર્યાય એમ ગણી શકાય છે. ૨૫

પરપર્યાય તાદાત્મ ભાવે નથી, તો પણ વ્યવહાર નયના યોગથી તેનો સંબંધ છે.

अतादात्म्येऽपि संबंधो व्यवहारोपयोगतः ।
तेषां सत्त्वं धनस्येव व्यज्यते सूक्ष्मया धिया ॥ २६ ॥

ભાવાર્થ—પરપર્યાયતે તાદાત્મભાવ નથી, તોપણ વ્યવહાર નયના ઉપયોગથી, જેમ ધનનો સંબંધ તેના ધણીની સાથે હોય છે, તેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તેનો સંબંધ જણાય છે. ૨૬

વિશેષાર્થ—પરપર્યાયનો સંબંધ સ્વપર્યાયની સાથે તાદાત્મ ભાવથી નથી, તોપણ વ્યવહારનયના યોગથી તેનો સંબંધ તેની સાથે જણાય છે. તે ઉપર દ્રષ્ટાંત આપે છે. જેમ દ્રવ્યનો સંબંધ તેના ધણીની સાથે તાદાત્મ ભાવથી નથી, એટલે ધન અને તેના

પણી એક રૂપ નથી, પણ વ્યવહારનયના યોગથી તેનો સંબંધ જણાય છે, આ વાત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતાં યોગ્યજ જણાય છે. ૨૬

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના પર્યાય મુનિની સાથે કેવી રીતે છે?

पर्यायाः स्युर्मुने र्ज्ञानदृष्टि चारित्र गोचराः ।
यथा भिन्ना अपि तयोपयोगात्स्तुनोद्यमो ॥ २७ ॥

ભાવાર્થ—જેમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સંબંધી પર્યાય મુનિને અભિન્ન છે, તોપણ ઉપયોગ વિચારતાં નિશ્ચયનયે તે વસ્તુના છે–પોત પોતાના છે, અને વ્યવહારનયે એક આત્માનાજ છે. ૨૭

વિશેષાર્થ—મુનિને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સંબંધી પર્યાય હોય છે. જોકે, તે તેનાથી અભિન્ન છે, તોપણ ઉપયોગ પક્ષે વિચારતાં નિશ્ચયનયે પોતપોતાનાજ છે. પણ વ્યવહારનયે તે એક આત્માનાજ છે, એમ કહેવાય છે. ૨૭

એમ ન કહેવાથી શો વિરાધ આવે?

नो चेदभाव संबंधान्वेषणे का गतिर्भवेत् ।
आधार प्रतियोगित्वे द्विष्टे नहि पृथग्द्वयोः ॥ २८ ॥

ભાવાર્થ—એમ જો ન કહીએ, અને અભાવના સંબંધી અન્વેષણ કરીએ તો, કેવી ગતિ થાય? જો આધારાવર નિરૂપણ કરવાનો વિચાર કરીએ તો, પૃથક્ભાવપણાનો દ્વેષ કરવાથી તે વિનષ્ટ થઇ જાય; પણ વસ્તુતાએ તે બંનેથી આત્મા ભિન્ન નથી. ૨૮

વિશેષાર્થ—સર્વ પ્રકારના પર્યાયો વસ્તુતાએ આત્માથી ભિન્ન નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૨૮

સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન સંગ્રહ નયથી એકજ છે.

स्वान्यपर्यायसंश्लेषात् सूत्रेऽप्येवं निदर्शितम् ।
सर्वमेकं विदन् वेद सर्वं ज्ञानं तथैककम् ॥ २९ ॥

ભાવાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના સંયોગથી સર્વ એકજ છે, એમ સૂત્રમાં દર્શાવેલ છે, તે ઉપરથી સઘળું એકતા ભાવે છે, એટલે સંગ્રહ નયથી સર્વ જ્ઞાન એકજ છે. ૨૯

વિશેષાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના સંયોગથી–સંબંધથી સઘળું એકતા ભાવે છે. એ વાત સૂત્રમાં દર્શાવેલી છે. એટલે સંગ્રહ નયને મતે સઘળું જ્ઞાન એકજ છે, એમ જાણી લેવું. ૨૯

જે પર્યાયના એક અર્થને જાણે છે, તે સર્વ ભાવને જાણે છે.

आसक्ति पाटवाभ्यास स्वकार्यादिभिराश्रयन् ।
पर्यायमेकमप्यर्थे वेत्ति भावाद् बुधोऽखिलम् ॥ ३० ॥

ભાવાર્થ—પંડિત પુરૂષ આસક્તિ, ચાતુર્ય, અભ્યાસ અને સ્વકાર્ય વગેરેનો આશ્રય લઈ પર્યાયના એક અર્થને જાણે છે, તે સર્વ ભાવને જાણે છે. ૩૦

જ્ઞાનગર્ભતા કયારે હોતી નથી?

स्वागमे न्यागमार्थानां शतस्येव परार्ध्यके ।
नावताप्यबुधत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ १६ ॥

ભાવાર્થ—જેમ પરાર્ધની સંખ્યામાં સોની સંખ્યાનો સમાવેશ થઇ જાય છે, તેમ પોતાના સિદ્ધાન્ત જાણવાથી તેમાં બીજા સિદ્ધાન્તોનું જાણવું પણ આવી જાય છે; અને પોતાનાં સિદ્ધાન્તો પણ જો ન જાણ્યા, અજાણ્યા રહે તો, પછી જ્ઞાનગર્ભતા થતી નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય થતો નથી. ૧૬

જો સર્વ નયોમાં માધ્યસ્થ્ય ભાવ ન આવે તો પણ, જ્ઞાનગર્ભતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

नयेषु स्वार्थसत्येषु मोघेषु परचालने ।
माध्यस्थ्यं यदि नायातं न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ३७ ॥

ભાવાર્થ—પોત પોતાના અર્થમાં સત્ય અને બીજા અર્થની ચાલના કરવામાં નિષ્ફળ એવા સર્વ નયોની અંદર જો મધ્યસ્થ ભાવ પ્રાપ્ત ન થયો, તો જ્ઞાનગર્ભતા હોતી નથી. ૩૭

વિશેષાર્થ—સર્વ (સાત) નય પોત પોતાના અર્થને વિષે સત્ય છે, એટલે પોત પોતાના અર્થને સિધ્ધ કરવામાં સત્ય છે. અને બીજાના અર્થની ચાલના કરવામાં નિષ્ફળ છે, એટલે બીજાના અર્થને તોડવામાં નિષ્ફળ છે; એવા સર્વનયની અંદર મધ્યસ્થ ભાવ પ્રાપ્ત ન થયો, એટલે સર્વનયોને ઘટાવવામાં તટસ્થપણું પ્રાપ્ત ન થયું, તો તેને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. અર્થાત્ જ્યારે સર્વ નય ઉપર મધ્યસ્થ ભાવ હોય છે, ત્યારે જ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાયછે. ૩૭

બીજા કેવાને જ્ઞાનગર્ભતા પ્રાપ્ત થતી નથી ?

आज्ञयागमिकार्थानां यौक्तिकानां च युक्तितः ।
न स्थाने योजकत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ३८ ॥

ભાવાર્થ—જે આજ્ઞા વડે ગ્રાહ્ય અર્થ છે, તેને આજ્ઞાએ ગ્રહે નહીં, અને જે યુક્તિ વડે ગ્રાહ્ય અર્થ છે, તેને યુક્તિ વડે ગ્રહે નહીં,

એમ સૌ સૌને સ્થાને યોજના કરવાપણું ન હોય તો, જ્ઞાનગર્ભ હોતી નથી. ૩૮

વિશેષાર્થ—સિદ્ધાંતના કેટલાએક અર્થ આજ્ઞાથી ગ્રાહ્ય અને કેટલાએક અર્થ યુક્તિથી ગ્રાહ્ય છે. તેમાં જે આજ્ઞા વડે ગ્રાહ્ય છે, તેને આજ્ઞાએ ગ્રહે નહીં, અને જે યુક્તિથી ગ્રાહ્ય છે, તેને યુક્તિ વડે ગ્રહે નહીં. એટલે જે જેને જ્યાં ઘટે, તેવી યોજના કરે નહીં તેને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી જો જ્ઞાનગર્ભતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો, આજ્ઞા ગ્રાહ્ય અને યુક્તિ ગ્રાહ્ય એવા અર્થની સૌ સૌના યોગ્ય સ્થાન ઉપર યોજના કરવી જોઇએ. અર્થના સ્થાનનો વિપર્યય ન કરવો જોઇએ. ૩૮

પ્રાયઃ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ગીતાર્થનેજ હોય છે.

> गीतार्थस्यैव वैराग्यं ज्ञानगर्भं ततः स्थितम् ।
> उपचारादगीतस्याप्यभीष्टं तस्य निश्रया ॥ ३९ ॥

ભાવાર્થ—તેથી જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય ગીતાર્થનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઉપચારથી તેની નિશ્રાને લઇને અગીતાર્થને પણ ક્વચિત્ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય છે. ૩૯

વિશેષાર્થ—જેઓ સિધ્ધાંતના અર્થને યથાર્થ રીતે જાણે છે, એવા ગીતાર્થનેજ એ જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં શંકા થશે કે, ગીતાર્થ થવું ઘણુંજ મુશ્કેલ છે, તેથી ગીતાર્થ પુરૂષો ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે, તો પછી બીજા અગીતાર્થને અવકાશજ નહીં રહે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, ઉપચારથી

કોઈ વાર અગીતાર્થને પણ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે ગીતાર્થની નિશ્રાથી. એટલે જો ગીતાર્થ પુરૂષ વરફ તેની નિશ્રા હોય તો, તેને પણ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯

ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં લક્ષણો.

सूक्ष्मेक्षिका च माध्यस्थ्यं सर्वत्र हितचिंतनम् ।
क्रियायामादरो भूयान् धर्मे लोकस्य योजनम् ॥ ४० ॥

ભાવાર્થ—સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ, મધ્યસ્થ ભાવ, સર્વમાં હિતનું ચિંતવન, ક્રિયા ઉપર ઘણો આદર અને ધર્મ ઊપર લોકોની યોજના. ૪૦

વિશેષાર્થ—જેનામાં જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય તે પુરૂષની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ હોય છે. તે સર્વમાં મધ્યસ્થ ભાવે વર્તે છે. તે સર્વત્ર હિતનું ચિંતવન કરે છે, એટલે સર્વનું હિત કરે છે. તે પુરૂષને ક્રિયા ઉપર મહાન્ આદર હોય છે, અને તે લોકોને ધર્મમાં જોડે છે. ૪૦

चेष्टा परस्य वृत्तांते मूकांधबधिरोपमा ।
उत्साहः स्वगुणाभ्यासे दुःस्थस्येव धनार्जने ॥ ४१ ॥

ભાવાર્થ—બીજાના વૃત્તાંતને વિષે મુંગા, આંધળા અને બહેરાના જેવી તેની ચેષ્ટા હોય છે, અને નિર્ધન પુરૂષને જેમ દ્રવ્ય મેળવવામાં ઉત્સાહ હોય છે, તેમ તેને પોતાનામાં ગુણ મેળવવાનો ઉત્સાહ હોય છે. ૪૧

વિશેષાર્થ—જેને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો હોય તે પુરૂષ બીજાના વૃત્તાંતને કહેવામાં મુંગા જેવો રહે છે, જોવામાં આંધળાના જેવો રહે છે, અને સાંભળવામાં બેહેરાની જેમ રહે છે; એટલે તે બીજાનું વૃત્તાંત કહેતો નથી, જોતો નથી, અને સાંભળતો નથી, અર્થાત્ કોઇની નિંદા કે પ્રશંસા કરતો નથી, કોઇની સારી નરસી ચેષ્ટા જોતો નથી; અને સાંભળતો નથી. તેમજ તે પોતાના આત્મામાં ગુણ મેળવવા માટે ઉત્સાહ રાખે છે, એટલે પોતાના આત્માને વિશેષ ગુણી બનાવવાને ઉત્સાહિત રહે છે. તે વાત દ્રષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરે છે, જેમ નિર્ધન માણસ દ્રવ્ય મેળવવામાં ઉત્સાહી રહે, તેવી રીતે જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો પુરૂષ આત્માને ગુણી બનાવવાને ઉત્સાહી રહે છે, ૪૧

मदनोन्मादवमनं मदसंमर्दमर्दनम् ।
असूया तंतु विच्छेदः समतामृतमज्जनम् ॥ ४२ ॥

ભાવાર્થ—કામદેવના ઉન્માદનું વમન—ત્યાગ, મદના સમૂહનું મર્દન, અસૂયાના તંતુનું છેદન અને સમતા રૂપ અમૃતમાં મજ્જન. ૪૨

વિશેષાર્થ—જેને જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરૂષમાં કામદેવનો ઉન્માદ હોતો નથી, તેનામા મદ પણ હોતો નથી, તે ઇર્ષ્યાના તંતુનો વિચ્છેદ કરે છે અને તે સમતા રૂપ અમૃતમાં મગ્ન રહે છે; જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય વાળો પુરૂષ કામદેવના વિકારોથી દૂર રહે છે. તેનામાં કોઇ જાતનો મદ આવતો નથી. તે કોઇની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, અને તે સમતા રૂપ અમૃતને સેવનારો હોય છે. જે પુરૂષ કામ વિકારને સેવનારો, મદ કરનારો, ઇર્ષ્યા કરનારો અને અમત્સરથી રહિત છે, તેને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોતો નથી. ૪૨

स्वन्नावाच्चैव चलनं चिदानंदमयात्सदा ।
वैराग्यस्य तृतीयस्य स्मृतेयं लक्षणावली ॥ ४३ ॥

ભાવાર્થ—સર્વદા ચિદાનંદમય, સ્વભાવથી ચલાયમાન ન થવું, એ ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની પંક્તિ જાણવી. ૪૩

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તે પોતાના ચિદાનંદમય સ્વભાવથી ચલાયમાન થતો નથી. એવી રીતે એ ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં લક્ષણો જાણવા. જે પુરૂષના એવાં લક્ષણો હોય, તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો છે, એમ જાણી લેવું. ૪૩

ત્રિવિધ વૈરાગ્યમાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉપયોગી હોવાથી ગ્રાહ્ય છે.

ज्ञानगर्नमिहादेयं च्योस्तु स्वोपमर्दतः ।
उपयोगः कदाचित् स्यान्निजाध्यात्मप्रसादतः ॥ ४४ ॥

ભાવાર્થ—દુઃખગર્ભિત અને મોહગર્ભિત એ બંને વૈરાગ્યનું મર્દન કરી, જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. વળી પોતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી કદાચિત્ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનો ઉપયોગ થાયછે. ૪૪

વિશેષાર્થ—દુઃખગર્ભિત અને મોહગર્ભિત એ બંને વૈરાગ્ય ઉપયોગી નથી, તેથી તેમનો ત્યાગ કરી, તેઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો. એ વૈરાગ્યનો ઉપયોગ પોતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી થાય છે, એટલે તેનાથી અધ્યાત્મ બોધ પ્રાપ્ત થવાને લઈને તે ખરેખર ઉપયોગી થઈ પડે છે. ૪૪

इति षष्ट वैराग्यन्नेदाधिकारः

अधिकार ७ मो.

वैराग्य विषयाधिकार.

વૈરાગ્યની બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ.

विषयेषु गुणेषु च द्विधा भुवि वैराग्यमिदं प्रवर्त्तते ।
अपरं प्रथमं प्रकीर्त्तितं परमध्यात्म सुधैर्द्वितीयकम् ॥१॥

ભાવાર્થ—આ પૃથ્વી ઉપર વિષયોમાં અને ગુણોમાં એમ બે પ્રકારે વૈરાગ્ય પ્રવર્ત્તે છે તેમાં અધ્યાત્મવેત્તાઓએ પહેલો વિષય વૈરાગ્ય અમુખ્યપણે કહેલો છે, અને બીજો ગુણ વૈરાગ્ય મુખ્યપણે કહેલો છે. ૧

વિશેષાર્થ—આ પૃથ્વી ઉપર વિષય વૈરાગ્ય અને ગુણ વૈરાગ્ય એમ બે પ્રકારનો વૈરાગ્ય કહેવાય છે. જે વિષયો તરફ અભાવ ધારણ કરવો, એ વિષય વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ વડે વૈરાગ્યના સ્વરૂપને સમજી ભાવયુક્ત ત્યાગ કરવો. એ ગુણ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. તેમાં જે વિષય વૈરાગ્ય છે, તેને અધ્યાત્મવેત્તાઓ અમુખ્ય માને છે. અને ગુણ વૈરાગ્યને મુખ્યપણે માને છે. કારણ કે, તે વિશેષ ઉપકારક છે ૧

વિષયો કેવા પુરૂષોને વિકારકર્ત્તા થતા નથી?

विषया उपलब्धगोचरा अपि चानुश्रविका विकारिणः ।
न भवंति विरक्तचेतसां विषधारेव सुधासु मज्जताम् ॥२॥

ભાવાર્થ—વિષયો પ્રાપ્તિ ગોચર છે, એટલે પ્રાપ્તિના વિષ-
માં રહેલા છે. તો પણ અમૃતમાં મગ્ન થતા પુરૂષોને જેમ વિષ-
ધારા પીડા કરી શકતી નથી, તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળા પુરૂષોને
વિકાર કરી શકતા નથી. ૨

વિશેષાર્થ—જેમનું ચિત્ત વિરક્ત છે, એવા પુરૂષોને વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે વિષયો તેમને વિકાર કરી શકતા નથી. એટલે વિરક્ત પુરૂષો વિષયો ભોગવતા હોય, તો પણ તેમની ઉપર વિકારનું બળ ચાલી શકતું નથી. તે ઉપર દૃષ્ટાંત આપે છે. જે પુરૂષ અમૃતમાં મગ્ન થયો હોય. તેને જેમ ઝેરની ધારા પીડા કરી શકતી નથી, તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળા પુરૂષને વિષયો વિકાર કરી શકતા નથી. આ ઉપરથી એવો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે કે, વિષય વૈરાગ્ય ધારણ કરવો કે જેથી વિષયોની પીડા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨

ૐકાર ધ્વનિમાં મગ્ન થયેલું યોગીઓનું મન,
વિકારોના પ્રસંગમાં પણ મદ પામતું નથી.

सुविशालरसालमंजरी विचरत्कोकिलकाकलीभरैः ।
किमु माद्यति योगिनां मनो निभृतानाहतनादसादरम् ॥३॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચલ એવા અનાહત નાદને સાંભળવામાં આદ-
રવાળું યોગીઓનું મન વિશાળ એવા આમ્ર વૃક્ષની માંજરીમ
વિચરતા કોકિલ પક્ષીઓના કાકલી શબ્દોના સમૂહથી
મદ હતું ? ૩

વિશેષાર્થ—યોગશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે, શરીરના બ્રહ્મ-રંધ્રમા
અનાહત નાદ થયા કરે છે, તે યોગીઓના સાંભળવામાં આવે છે.

તે નાદમાં અર્હંપદ, સોઽહંપદ અથવા ઓંકારના જેવો ધ્વનિ થાયછે, તે બ્રહ્મરંધ્રના દ્વારથી ઊઠે છે. જ્યારે યોગીઓ ધ્યાનસ્થ થયા હોય ત્યારે તે અનાહત નાદને સાંભળે છે. તે વખતે યોગી આનંદસાગરમાં મગ્ન થઈ જાય છે. આવા અનાહત નાદને સાંભળવામાં આનંદિત થયેલા યોગીઓ પછી બીજા વિકારી શબ્દોને સાંભળતા નથી. મોટા વિશાળ આંબાની માંજરીનો સ્વાદ લઈ મધુર શબ્દ કરતા કોકિલ પક્ષીઓના શબ્દો પણ તેમને મદ પમાડતા નથી. અનાહત નાદની મધુરતાનો સ્વાદ લેનારા યોગીઓને શું પછી તે કોકિલાઓના શબ્દ રુચિકર થાય? કદિ પણ ન થાય. આ ઉપરથી એ બોધ લેવાનો છે કે, જો તમે વિરક્ત થઇ યોગવિદ્યા જાણી અનાહત નાદને સાંભળશો તો પછી તમને બીજા માદક ધ્વનિઓ મધુર લાગશે નહીં; માટે અનાહત નાદ સાંભળવાની યોગ્યતા સંપાદન કરવી. ૩

અનુભવના સંગીતને સાંભળવામાં આસક્ત થયેલા યોગીઓને શૃંગારના શબ્દો સારા લાગતા નથી.

રમણીમૃદુપાણિકંકણક્વણનાકર્ણનપૂર્ણઘૂર્ણનાઃ ।
અનુભૂતિનટીસ્ફુટીકૃતપ્રિયસંગીતરતા ન યોગિનઃ ૪

ભાવાર્થ - અનુભવ ક્રિયારૂપ નટીએ સ્ફુટ કરેલા પ્રિય સંગીતને સાંભળવામાં તત્પર બનેલા યોગીઓ સુંદરીઓના કોમળ હાથના કંકણના ધ્વનિને સાંભળવામાં પૂર્ણ રીતે ઘુમનારા થતા નથી. ૪

વિશેષાર્થ - યોગીઓને યોગવિદ્યાના પ્રભાવથી આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, તે અનુભવરૂપ નટીનું પ્રિય સંગીત સાંભ

ળવામાં તેઓ એટલા બધા તત્પર બનેલા છે, પછી તેમને આ સંસાનું શૃંગારમય સંગીત પસંદ પડતું નથી. સુંદર સ્ત્રીઓના દંપના કંઠસ્વરનો ધ્વનિ તેને જરા પણ પ્રિય લાગતો નથી. જેમણે અનુભવનું સંગીત સાંભળ્યું નથી, એટલે જેમને આત્મિક સ્વરૂપનો અનુભવ થયો નથી, તેઓ સ્ત્રીઓના દંપના કંઠના ધ્વનિ સાંભળવામાં ખુશી રહે છે, તેઓને અનુભવના સંગીતનો સ્વાદ મળ્યો નથી કહેવાનો આશય એવો છે કે, જેઓ આત્મિક અનુભવ મેળવે છે, તેમને પછી શૃંગારનો સ્વાદ પ્રિય લાગતો નથી, તેથી દરેકે આત્મિક અનુભવનું સંગીત સાંભળવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. ૬

સમતા પદના મધુર આલાપ ઉપર પ્રીતિ-વાળા પુરૂષને લલનાઓનો મધુર આ-લાપ ગમતો નથી.

स्खलनाय न शुद्धचेतसां ललनापंचमचारुघोलना ।
यदियं समतापदावली मधुरालापरते न रोचते ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરૂષોને લલના-સ્ત્રીના ... સ્વરનો સુંદર સ્વાદ સ્ખલિત કરતો નથી. સમતા પદની ... મધુર આલાપ ઉપર પ્રીતિવાળા પુરૂષને એ સ્વાદ ગમતો ...

વિશેષાર્થ—વિષય તરફ વૈરાગ્ય ભાવ થવાથી ... હૃદય શુદ્ધ થયેલું છે, એવ ... લોકોને સ્ત્રીઓના પંચમ ... આલાપ સ્ખલના કરી શકતો નથી. એટલે શુદ્ધ હૃદયવાળા ... યોગીઓ સ્ત્રીઓનો પંચમ સ્વર સાંભળી પોતાના ધર્મ-ધ્યાનમાંથી સ્ખલના

રથી એવો બોધ લેવાનો છે કે, સંયોગનાં સુખને સર્પના ફેણ જેવું ગણી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એવાં સુખથી જન્મની સાર્થકતા માનનારા પુરૂષો આખરે દુઃખી થઈ, આ અનંત સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. ૧૬

પરમાનંદના રસમાં મગ્ન થયેલા મહાત્માઓ આ લોક અને પરલોકનાં સુખમાં પણ નિસ્પૃહ હોય છે.

तदिमे विषयाः किलैहिका न मुदे केऽपि विरक्तचेतसाम् ।
परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानंदरसालसा अमी ॥१७॥

ભાવાર્થ—જેમનું ચિત્ત વિરકત થયેલું છે, એવા પુરૂષોને આ લોકના વિષયો હર્ષને માટે થતા નથી, અર્થાત્ તેઓને તે વિષયોમાં હર્ષ થતો નથી. પરમાનંદના રસમાં મગ્ન થયેલા એવા પુરૂષો પરલોકનાં સુખમાં પણ સ્પૃહા રહિત છે. ૧૭

વિશેષાર્થ—ઉપર જે ઇંદ્રિયોના વિષયો બતાવ્યા, તે વિષયો વિરકત હૃદયવાળા પુરૂષોને હર્ષકારક થતા નથી. કારણ કે, તેઓ એ વિષયોને પુદ્ગલિક હોવાથી તુચ્છ ગણે છે, એટલું જ નહીં પણ તેઓ પરલોકના દૈવતાઇ સુખની પણ સ્પૃહા રાખતા નથી. કારણ કે, પરમાનંદના સુખનું, મહાન સુખ તેઓએ પ્રાપ્ત કરેલું છે. તે મહાન સુખની આગળ આ લોકના વિષયોનું સુખ તેમને હર્ષકારક થતું નથી. તેઓ તે સુખને પુદ્ગલની દૃષ્ટિએ જુએ છે, કારણ કે, તેમના ચિત્ત વિરકત હોય છે. વિરકત ચિત્તની આં

પરમાનંદના સુખનોજ અવકાશ છે. બીજું સુખ ઘણુંજ તુચ્છ દેખાય છે. આ ઉપરથી એ બોધ લેવાનો છે કે, જે માણસ પરમાનંદના સુખનો સંપાદક બને છે, તો તેને આલોક તથા પરલોકનાં સુખો જરાપણ રૂચિકર થતાં નથીઃ તેથી સર્વથા પરમાનંદ સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. ૧૭

દેવતાનાં સુખમાં પણ દુઃખ રહેલું છે.

मदमोहविषादमत्सरज्वरबाधाविधुराः सुरा अपि ।
विषमिश्रितपायसान्नवत् सुखमेतेष्वपि नैति रम्यताम् ॥१८॥

ભાવાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, ખેદ, અને મત્સરના પરિતાપથી વિહ્વળ છે, તેથી વિષ સાથે મેળવેલા દુધપાકની જેમ, એ દેવતાઓનું સુખ પણ રમ્યતાને પામતું નથી, એટલે તે પણ પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. ૧૮

વિશેષાર્થ—દેવતાઓ મદ રાખે છે, મોહને ધારણ કરે છે, ખેદ પામ્યા કરે છે, અને પરસ્પર મત્સર ભાવ રાખે છે; તેથી તેમના હૃદયમાં એ મોટો પરિતાપ રહ્યા કરે છે, અને તે પરિતાપથી તેઓ પીડાવડે વિહ્વળ બની રહે છે. તેથી તેમનું સુખ ઝેર સાથે મેળવેલા દુધપાકના જેવું ભયંકર છે; માટે તે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જ્યારે દેવતાઓમાં પણ એવું દુઃખમિશ્રિત સુખ છે, તો પછી મનુષ્યમાં તેવાં સુખની ઇચ્છા રાખવી એ વાત અયોગ્ય છે. ૧૮

ભાવાર્થ—અહા ! મમતા રૂપી પત્ની અવિદ્યા રૂપી ઔષધિના બલથી જીવ રૂપી સ્વામીને પશુ બનાવી ઘણા ઉપાયો વડે રમાડે છે. ૪

વિશેષાર્થ—આ શ્લોકથી ગ્રંથકાર મમતાને એક પત્નીનું રૂપક આપે છે જેમ કોઈ કાબેલ સ્રી મંત્ર—ઔષધિના બળથી પોતાના સ્વામીને વશ કરી અનેક રીતે રમાડે છે, તેમ મમતા રૂપી સ્રી અવિદ્યા રૂપી ઔષધિના બળથી જીવ રૂપી સ્વામીને અનેક રીતે રમાડે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યાં મમતા હોય, ત્યાં અવિદ્યા—અજ્ઞાન રહેલ હોય છે; તેથી જીવ, મમતાની સહચારી અવિદ્યાના બળથી અનેક જાતની ચેષ્ટાઓ કરે છે. જે ચેષ્ટાઓ જીવને પરિણામે દુઃખ રૂપ થઇ પડે છે, તેથી સર્વથા મમતાને છોડી દેવી જોઈએ. મમતાને છોડવાથી જીવની અવિદ્યા નાશ પામે છે. જો જીવ મમતાને આધીન રહે તો તે પશુ જેવો છે. ૪

આ સંસારના સંબંધની કલ્પના મમતાને લઈને છે.

एकः परभवे याति जायते चैक एवहि
ममतोद्रेकतः सर्वं संबंधं कल्पयत्यय ॥५॥

ભાવાર્થ—ચેતન જીવ એકલો પરભવમાં જાય છે, અને એકલોજ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે પછી મમતાના વધારાથી આ સંસારનો સર્વ સંબંધ કલ્પે છે. ૫

વિશેષાર્થ—આ જગત્માં જીવ એકલો જન્મે છે, અને એકલોજ મરણ પામી પરભવે જાય છે. તે વખતે તેને કોઈ જાતનો

૬

સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. પછી સંસારમા મમતા વધવાથી તે સર્વ પ્રકારના સંબંધોની કલ્પના કરે છે. આ સંસારમા ન્યાત જાત વગેરેના જે સંબંધો હોય છે, તે મમતાને લઈનેજ છે. વસ્તુતાએ જીવને કોઈનો સંબંધ નથી; કારણકે, જન્મ અને મરણ તે એકલાનેજ હોય છે. તે ઉપર રત્નાદેવીનું દષ્ટાંત જૈન ઈતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. ૫

એક મમતાના બીજમાંથી આ બધા પ્રપંચની કલ્પના છે.

व्याप्नोति महतीं भूमिं वटबीजाद्यथा वटः ।
तथैकममताबीजात्प्रपंचस्यापि कल्पना ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જેમ વડના નાના બીજમાંથી વડનું ઝાડ મોટી ભૂમિમાં વ્યાપી જાય છે, તેમ એક મમતાના બીજમાંથી આ પ્રપંચ-સંસારની કલ્પના ઉભી થાય છે. વડના દષ્ટાંત ઉપરથી બરાબર સમજવાનું છે કે, એક મમતાનો અંશ હોય તોપણ તેમાંથી અનંત સંસાર વધતો જાય છે, તેથી ઉત્તમ જીવોએ મમતાના અંશનો પણ ત્યાગ કરવો. ૬

જ્ઞાન રૂપ ઔષધ શિવાય મમતાનો વધી જતો વ્યાધિ ઉચ્છેદ પામતો નથી.

माता पिता मे भ्राता मे भगिनी वल्लभा च मे ।
पुत्राः सुता मे मित्राणि ज्ञातयः संस्तुताश्च मे ॥७॥

ણુને માટે પોતે દુઃખી થાય છે, તેઓ આ લોક અને પરલોકમાં તેના રક્ષણુને માટે અથવા તેને શરણ આપવાને માટે ઉપયોગી થતાં નથી. ૧૦

વિશેષાર્થ—આ સંસારમાં મનુષ્ય પોતાનાં સગાં-સ્નેહીઓ તરફ મમતા રાખી અનેક જાતનાં પાપ કર્મો કરી તેમનું ભરણ પોષણ કરે છે, અને તેમ કરવામાં અનેક જાતનાં સંકટો વેઠે છે. પરંતુ તેને તેનાં સગાં—સંબંધીઓમાંથી કોઇ પણ સહાયરૂપ થતું નથી, તેમજ શરણરૂપ પણ થતું નથી. તેથી સુજ્ઞ મનુષ્યે એ પાપકારિણી મમતાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૧૦

મમત્વથી ઘણા લોકોનું પોષણ કરનાર એક મનુષ્યને નરકનાં તીવ્ર દુઃખો સહન કરવાં પડે છે.

ममत्वेन बहून् लोकान् पुष्णात्येकोऽर्जितैर्धनैः ।
सोढा नरक दुःखानां तीव्राणामेक एव तु ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ—એક પુરૂષ મમત્વથી ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્ય વડે ઘણા લોકોનું પોષણ કરે છે, અને તે તીવ્ર એવા નરકનાં દુઃખોને સહન કરનાર પણ તે એકજ છે. ૧૧

વિશેષાર્થ—એક માણસ મમત્વને લઇને પોતાના સ્વજનોનું, ધન કમાઇને પોષણ કરે છે, પણ આખરે તે એકજ નરકનાં દુઃખોને સહન કરનારો થાય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, મમત્વને લઇને માણસ પોતાના લોકોનું ભરણ—પોષણ કરવાને અનેક જાતના પાપારંભ કરી દ્રવ્ય કમાય છે, પણ આખરે તે ય-

મમતાવશ થયેલો પુરૂષ પ્રાણનો નાશ કરનારી પ્રિ-
પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય માને છે.

प्राणाननित्यताध्यानात् प्रेमभूम्ना ततोऽधिकाम् ।
प्राणापहां प्रियां मत्वा मोदते ममतावशः ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—મમતાને વશ થયેલો માણસ ઘણા પ્રેમને લ
પોતાના પ્રાણને અનિત્ય માને છે, અને પ્રાણને નાશ કરન
પ્રિયાને તે પ્રાણથી પણ અધિક માની ખુશી થાય છે. ૧૩

વિશેષાર્થ—મમતાને વશ થયેલો માણસ પોતાના પ્રા
અનિત્ય માને છે, અને તે પ્રાણને હરનારી સ્ત્રીને અતિશય પ્રે
લઈને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય માની હૃદયમાં ખુશી થાય છે. અ
મમતા કેવી વિષમ છે? જેને વશ થયેલો માણસ પ્રાણની હાનિ
પણ વિચાર કરતો નથી. પ્રાણને નાશ કરનારી પ્રિયાને તે પ્રાણ
પણ અધિક માને છે. અને સ્વયમેવ પોતાનો નાશ કરે છે, તે
સર્વથા મમતા ત્યાજ્ય છે. ૧૩

મમત્વને લઈને સ્ત્રીનાં અંગને કેવાં માને છે?

कुन्दान्यस्थीनि दशनान् मुखं श्लेष्मगृहं विधुम् ।
मांसग्रन्थी कुचौ कुम्भौ हेम्नो वेत्ति ममत्ववान् ॥ १४ ॥

ભાવાર્થ—મમતાવાળો પુરૂષ અસ્થિ રૂપ દાંતને ડોલરનાં
પુષ્પો માને છે, કફના ઘર રૂપ મુખને ચંદ્ર ગણે છે, અને માંસ
ગ્રંથિરૂપ સ્તનોને સોનાના કળશો માને છે. ૧૪

विशेषार्थ—ममतावाळो पुरुष स्त्रीना दोषवाळां अंगोने पण शृंगार रसथी केवी रीते घटावे छे ? अस्थिना दांतने डोलरनां पुष्पोनी कळिनी उपमा आपे छे, कफ अने बडखाथी भरेला मुखने चंद्रनी साथे सरखावे छे, अने मांसनी ग्रंथि रूप स्तनोने सुवर्णनां कळश साथे घटावे छे. ममता माणसने केवी अघटित कल्पनाओ करावे छे ! १४

ममतावाळो पुरुष पोतानी चपळ अने दुराचारी स्त्रीने साध्वी जाणे छे.

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् क्रियायामन्यदेव च ।
य स्यास्तामपि लोलाक्षीं साध्वीं वेत्ति ममत्ववान् ॥ १५॥

भावार्थ—जे स्त्रीना मनमां बीजुं छे, वचनमां बीजुं छे अने क्रियामां बीजुं छे, तेवी चपळ नेत्रवाळी स्त्रीने ममताळु पुरुष साध्वी माने छे. १५

विशेषार्थ—जे स्त्रीना मनमां, वचनमां अने क्रियामां जुदुं जुदुं छे, एटले जे स्त्री मनमां कांइ धारे छे, बोले छे कांइ अने करे छे कांइ, तेवी दुराचारी चपळा स्त्रीने तेनो ममतावाळो पुरुष साध्वी माने छे. ए ममतानो केवो प्रभाव छे ? १५

पोताना स्वामीने मरणना कार्यमां जोडनारी दुराचारी स्त्रीने ममताळु पुरुष मुग्धा माने छे.

या रोपयत्यकार्येऽपि रागिणं प्राणसंशये ।

વિશેષાર્થ—માતાનું બાળક પ્રત્યે કેવું મમત્વ છે ! બાળક કાદવથી ખરડાએલો હોય તો પણ, તેને માતા નિઃશંક થઈ ખોળામાં બેસારે છે. તેને ખોળામાંથી છોડતી નથી. કાદવ જેવી અપવિત્ર વસ્તુમાં પણ તે મમત્વને લઇને પવિત્રતા માને છે. ૧૯

માતા પિતા વગેરેનો સંબંધ મમતા ભરેલો છે.

मातापित्रादिसंबंधोऽनियतोऽपि ममत्वतः ।
दृढभूमिभ्रमवतां नैयत्येनावभासते ॥ २० ॥

ભાવાર્થ—માતા પિતા વગેરેનો સંબંધ અનિયત છે, નિયમિત નથી, તો પણ મમત્વને લઇને ભ્રમવાળા મનુષ્યોને દઢવાનું સ્થાન લાગે છે, અને નિયતપણાથી જણાય છે. ૨૦

વિશેષાર્થ—આ જગત્‌માં માતા પિતા વગેરેનો સંબંધ નિયત નથી એટલે જે માતા પિતા વગેરેનો સંબંધ જોડાય છે, તે નિયમિત નથી. કારણ કે, તે સંબંધ કાયમનો નથી. કોઈ ભવે માતા પિતા થયા હોય તે કોઈ ભવે પુત્ર પુત્રી થાય છે. અને કોઈ ભવે ભાઇ બ્હેન થાય છે, એવો તે અનિશ્ચિત સંબંધ છે, તે છતાં ભ્રમવાળા પ્રાણીઓને તે દ્રઢ અને નિયમિત ભાસે છે. એટલે જે માતા પિતા વગેરેનો સંબંધ જોડાયલો છે, તે શાશ્વત અને નિશ્ચિત છે, આ ભવમાં જે સંબંધ જોડાયલો છે, તે કાયમનો છે, એવો ભ્રમ તેમને થાય છે, જેમ ધતુરાના પુષ્પને ખાનારા મનુષ્યને આ પૃથ્વી ફરે છે એવો ભ્રમ થાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે

આવો શ્રમ થવાનું કારણ મમત્વ છે. તેથી એવા શ્રમને કરનારા મમત્વનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૦

કેવું જોનારો મનુષ્ય ખરો જોનારો છે?

भिन्नाः प्रत्येकमात्मानो विभिन्नाः पुद्गला अपि ।
शून्यसंसर्ग इत्येवं यः पश्यति स पश्यति ॥ २१ ॥

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન છે, પુદ્ગલો પણ ભિન્ન છે, અને બધો સંસર્ગ શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે જે જુએ છે, તેજ જુએ છે. ૨૧

વિશેષાર્થ—પ્રત્યેક જીવો જુદા જુદા છે, પુદ્ગલો પણ જુદા જુદા છે, અને શરીર વગેરે વસ્તુઓની સાથે જે તેમનો સંસર્ગ છે, તે પણ શૂન્ય છે આ પ્રમાણે જે જુએ છે, તેજ ખરી રીતે જુએ છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, જેઓ આ સંસારમાં જીવો, પુદ્ગલો અને શરીરનો સંબંધ વિચારે છે, તો તેમને માલમ પડે છે કે, તે સર્વ વસ્તુ અશાશ્વત છે; તેથી તે પર મમત્વ રાખવું યોગ્ય નથી. ૨૧

અહંતા અને મમતા પોતે અને પોતાપણાના હેતુ રૂપ છે.

अहंताममते स्वत्वस्वीयत्वभ्रमहेतुके ।
भेदज्ञानात्पलायेते रज्जुज्ञानादिवाहिभिः ॥ २२ ॥

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષ તત્વનો જિજ્ઞાસુ છે, તેને
પ્રાપ્તિ શિવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે પ્રીતિ ઉપજતી નથી.
પર દૃષ્ટાંત આપે છે. જે પુરૂષ પ્રિયાનો અર્થી છે, તેને
ની પ્રાપ્તિ શિવાય બીજે પ્રીતિ ઉપજે નહીં. આ ઉપરથી
કાર સૂચવે છે કે, જો તમે તત્વના જિજ્ઞાસુ બનશો તો,
તમને તત્વ શિવાય બીજી વસ્તુ રૂચિકર લાગશે નહીં.
કોઇ સાંસારિક કે શારીરિક વસ્તુ ઉપર તમારી મમતા
નહીં. જ્યારે બીજી વસ્તુ તરફ મમતાનો અભાવ થશે,
તત્વ વસ્તુના જ્ઞાનથી તમે ઉચ્ચપદના અધિકારી બનીજશો.

જિજ્ઞાસાથી મમત્વ બુદ્ધિને આક્રાંત કરનાર પુરૂષ સર્વ પદાર્થોને ભ્રાંતિ વાળા જાણે છે.

अतएव हि जिज्ञासाविष्टंभित ममत्वधीः ।
विचित्राभिनयाक्रांतः संभ्रांत इव लक्ष्यते ॥ २५ ॥

ભાવાર્થ—એથી કરી જીજ્ઞાસા વડે જેની મમત્વ બુદ્ધિ
દબાએલી છે, એવો પુરૂષ વિચિત્ર અભિનયથી આક્રાંત
જાણે સભ્રાંત હોય તેમ દેખાય છે, એટલે સંસારના સર્વ
ર્થોને ભ્રાંતિવાળા જાણેછે. ૨૫

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે
તેની મમત્વ બુદ્ધિ દબાઈ જાયછે, એટલે તેને આ સંસાર
સર્વ પદાર્થો ભ્રાંતિવાળા લાગેછે, તેથી તે કોઇ પણ સાંસા
પદાર્થ ઉપર મમતાને ધારણ કરતો નથી ૨૫

વિશેષાર્થ—મમતાનો સર્વથા નાશ કરવો હોય તે તેને માટે બે ઉપાય છે. જીજ્ઞાસા અને વિવેક. એ બંનેથી મમતાનો સર્વથા નાશ થાયછે; એટલે જે પુરૂષ જિજ્ઞાસુ છે, અને વિવેકી છે, તે પુરૂષ મમતાનો નાશ કરી શકે છે. કારણ કે કોઇ પણ પદાર્થને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તો, તે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં તત્કાળ તે ઉપરથી મમતા છુટી જાય છે. કદિ જાણવાની ઈચ્છા હોય, પણ જો હેય ઉપાદેયને વિવેક ન હોય તો, જરા મમતા બંધાય છે, પરંતુ જો વિવેક હોય તો, તદ્દન મમતા બંધાતી નથી; તેથી જિજ્ઞાસા અને વિવેક બંને મમતાનો સર્વથા નાશ કરેછે. અહિં કોઇ શંકા કરે કે, મમતાનો નાશ શા માટે કરવો જોઇએ? મમતાથી શી હાનિ થાય છે? તે ઉપર ગ્રંથકાર કહે છે કે, મમતા અધ્યાત્મની શત્રુ છે. મમતાના યોગથી અધ્યાત્મની હાનિ થાય છે! તેને માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે, મમતાથી અધ્યાત્મનો નાશ થઇ જાયછે, તેથી જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ બંનેથી મમતાનો નિગ્રહ કરવો જોઇએ. જો માણસ જિજ્ઞાસુ અને વિવેકી હોય તો, તે મમતાનો સત્વર નિગ્રહ કરી શકે છે. મહાનુભાવ ગ્રંથકાર છેવટે આ શ્લોકથી મમતાના નિગ્રહને માટે જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ ઉત્તમ ઉપાય બતાવી આ મમતાત્યાગના અધિકારને તમામ કરેછે. ૨૭

ઇતિ અષ્ટમો મમતાત્યાગાધિકારઃ ।

પાધિથી મુક્ત થાયછે, ત્યારે તે સ્વતઃ પોતાનો નિર્મળતાને ગુ
પ્રાપ્ત કરેછે. તેવીજ રીતે મમતાના ત્યાગથી સમતાનો સ્વાદ
ગુણ પ્રકાશિત થાયછે. ૧

સમતા કોને કહેવાય?

प्रिया प्रियत्वयोर्यार्थे व्यवहारस्य कल्पना ।
निश्चयात्तद्व्युदासेन स्तैमित्ये समतोच्यते ॥२॥

ભાવાર્થ—પ્રિય અને અપ્રિયપણાના અર્થમાં વ્યવહા
કલ્પના છે, એટલે વ્યવહારનયની કલ્પના છે, પરંતુ નિશ્ચયનયે
તેનો ત્યાગ કરી સ્થિર થઇને રહેવું, તે સમતા કહેવાય છે. ૨

વિશેષાર્થ—આ જગતમાં 'આ પ્રિય છે' અને 'આ અ
પ્રિય છે' એવી જે કલ્પના છે, તે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે
પરંતુ નિશ્ચયનયથી જોતાં તો કોઇ વસ્તુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ છેજ નહીં
કહેવાનો આશય એવો છે કે, આ જગતમાં કોઇ પ્રિય કે અપ્રિ
વસ્તુઓ છેજ નહીં, તેથી તે પ્રિય-અપ્રિયનો ત્યાગ કરી, નિશ્ચ
-શાંત રહેવું, તે સમતા કહેવાય છે. ૨

નિશ્ચય નયથી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ કાંઇ છે જ નહીં.

तेष्वेव द्विषतः पुंसस्तेष्वेवार्थेषु रज्यतः ।
निश्चयात्किंचिदिष्टं वानिष्टं वा नैव विद्यते ॥३॥

ભાવાર્થ—તેજ અર્થનો દ્વેષ કરનારા અને તેજ અર્થ ઉપર રાગ કરનારા પુરૂષને કાંઇપણ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ હોતુંજ નથી. ૩

વિશેષાર્થ—વ્યવહાર કલ્પનાને લઇને જે પદાર્થ ઉપર દ્વેષ હોય, તે પદાર્થ ઉપર રાગ પણ થઇ જાય છે, એટલે જેનો જે દ્વેષી હોય, તે તેનો રાગી થાય છે, તે ઉપરથી સમજવાનું છે કે, એ બધું વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ છે. નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ તો કોઇ વસ્તુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ હોતી નથી, તેથી સમતા રાખવી યોગ્ય છે ૩

સ્વાભિપ્રાયે એકને જે વિષય પ્રિય હોય છે, તે બીજાને અપ્રિય હોય છે.

एकस्य विषयो यः स्यात्स्वाभिप्रायेण पुष्टितः ।
अन्यस्य द्वेषतामेति स एव मतिभेदतः ॥४॥

ભાવાર્થ—જે વિષય પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે એકને પુષ્ટિથી પ્રિય લાગતો હોય, તેજ વિષય બીજાને પોતાની બુદ્ધિના ભેદથી દ્વેષ્ય-અપ્રિય લાગે છે. ૪

વિશેષાર્થ—કોઇ પણ પદાર્થ કે વિષય, પ્રિય કે અપ્રિય લાગવો, એ પોતાના અભિપ્રાય ઉપર આધાર રાખે છે, એટલે તેમાં બુદ્ધિની કલ્પનાનો ભેદ છે. જે વિષય પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રિય લાગતો હોય, તે બીજાને તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે અપ્રિય લાગે છે, એટલે પ્રિય અને અપ્રિય લાગવાનો આધાર પોતાની બુદ્ધિ ઉપર છે; તેથી સમતા ગુણની આવશ્યકતા છે.૪

વિશેષાર્થ—જેમ માણસે પોતાના કંઠમાં સુવર્ણનો અલં-
ર પહેર્યો હોય, પણ કોઈવાર એવો ભ્રમ થઈ જાય છે કે, તેથી તે
ોતાનાજ કંઠનો અલંકાર ભુલી જાય છે, અને તેને માટે શોધ-
ાધ કરે છે. જ્યારે 'તે અલંકાર પોતાના કંઠમાં છે,' એવું ભાન
ાય છે, ત્યારે તેનો ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. તેવી રીતે જ્યારે માણસને
ાહનો ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તેને પોતાનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત
ાય છે, એટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. તે થતાં તેને
છી રાગ-દ્વેષ રહેતા નથી. જ્યારે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થયો, તો
છી અનાહત-ન હણાય તેવી સમતા ઉપસ્થિત થાય છે. ૭

અનાહત સમતા ક્યારે ઊત્પન્ન થાય છે.

जगज्जीवेषु नो भाति द्वैविध्यं कर्म निर्मितम् ।
यदा शुद्धनयस्थित्या तदा साम्यमनाहतम् ॥ ८॥

ભાવાર્થ—આ જગત્‌ના જીવોની અંદર કર્મ નિર્મિત દ્વિ-
વિધપણું રહેલું છે, તે શુદ્ધ નયની સ્થિતિવડે જ્યારે જણાય નહીં,
ારે અનાહત સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

વિશેષાર્થ—આ જગતની અંદર જેટલા જીવો છે, તે બધાની
દર કર્મયોગે દ્વિવિધપણું રહેલ છે, એટલે જીવોની અંદર જે
-દ્વેષ, પ્રિય—અપ્રિય—વગેરે જે દ્વિવિધ ભાવો દેખાય છે,
ર્મોને લઈને દેખાય છે, અર્થાત્ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ દેખાય
એ શુદ્ધ નયની સ્થિતિવડે જોવામાં આવે તો, તે દેખાતું નથી.તેથી
દ્ધ નયને આશ્રીને જ્યારે તે દેખાય નહીં, ત્યારે સ્વતઃ સમતા પ્રાપ્ત

થાય છે. આ ઉપરથી એવો ઉપદેશ લેવાનો છે કે, સમતાને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળાએ આ જગતના જીવોની [illegible] કર્મના વિવિધ ભાવને શુદ્ધ નયની રીતિથી અવલોકવા, કે જેથી તેનામાં અનાહત (હણી ન હણાય તેવી) સમતા ઉત્પન્ન થશે. ૮

જેનું મન આત્મામાં આરામ પામે છે, તેને અપૂર્વ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

स्वगुणेभ्योऽपि कौशल्यादेकत्वाध्यवसायतः ।
आत्मारामं मनोयस्य तस्य साम्यमनुत्तमम् ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—પોતાના ગુણો વડે આત્માને [illegible] કુશળતાથી અને પોતાના એક શુદ્ધ અધ્યવસાયથી જેનું મન આત્મારામપણાને પામે છે, તેને અનુત્તમ અપૂર્વ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

વિશેષાર્થ—આત્માને સમતા [illegible] જે પોતાના (આત્માના) ગુણોનું મનન કરે છે, અને સદા શુદ્ધ અધ્યવસાય રાખે છે, તેથી કરીને જેનું મન આત્મામાજ રમે છે. તેને અપૂર્વ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પોતાના આત્માના ગુણોનો વિચાર કરવામાં આવે, અને એક શુદ્ધ અધ્યવસાય રાખવામાં આવે, ત્યારે મન આત્માને વિષે જ વિરામ પામે છે. જ્યારે મન આત્માને વિષે વિરામ પામે, ત્યારે તેનામાં અપૂર્વ સમતા સ્વત પ્રગટ થાય છે. તેથી ભવિ આત્માએ આત્મગુણોનું આત્મસાક્ષીએ મનન કરી શુદ્ધ એક અધ્યવસાય રાખવો, કે જેથી મન આત્મારામ બની સમતાગુણને પ્રાપ્ત કરી શકે. ૯

નાશ કરનારી થાયછે. જેમનાં નેત્રો મોહથી આચ્છાદિત થએલાં છે, એટલે જેઓ મોહાંધ બનેલા છે, તેઓ પોતાના આત્મ સ્વરૂપને જોઇ શકતા નથી. તેમના તે દોષને નાશ કરવામાં સમતા અંજન શલાકા રૂપ કહેવાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, જો માણસ સમતાને પ્રાપ્ત કરે તો, તેનામાં મોહ રહેતો નથી, અને તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જોઇ શકે છે. ૧૮

ક્ષણવાર પણ સમતા સેવવાથી અનિર્વચનીય સુખ પ્રાપ્ત થાયછે.

क्षणं चेतः समाकृष्य समता यदि सेव्यते ।
स्यात्तदा सुखमप्यस्य यद्वक्तुं नैव पार्यते ॥ १९ ॥

ભાવાર્થ—ક્ષણવાર ચિત્તને આકર્ષી-વશ કરી જો સમતા સેવવામાં આવે, તો તેને ત્યારે એવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે સુખે કહી શકાય તેવું નથી. ૧૯

વિશેષાર્થ—સમતા ધારણ કરવામાં ચિત્તના વશીકરણની આવશ્યકતા છે, એટલે જ્યારે મનોવૃત્તિનો નિરોધ થાય, ત્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાયછે. એક ક્ષણવાર (ચિરકાળની વાત તો દૂર રહી) પણ જો મનને આકર્ષી સમતા સેવવામાં આવે તો, જે સુખ પ્રાપ્ત થાયછે, તે સુખે વર્ણવી શકાય તેવું નથી. અર્થાત્ અનિર્વચનીય પરમાનંદનું મહાસુખ પ્રાપ્ત થાયછે, તેથી સમતા સેવવાનું સેવન સર્વથા આદરણીય છે. ૧૯

કુમારિકા જેમ પતિના સુખને જાણતી નથી, તેમ યોગીઓના સમતા સુખને લોકો જાણતા નથી.

कुमारी न यथा वेत्ति सुखं दयितभोगजम् ।
न जानाति तथा लोको योगिनां समतासुखम् ॥ २० ॥

ભાવાર્થ—જેમ કુમારી સ્ત્રી પતિના ભોગ સુખને જાણતી નથી, તેમ લોકો યોગીઓના સમતાના સુખને જાણતા નથી. ૨૦

વિશેષાર્થ—યોગીઓ સમતાનું જે સુખ પ્રાપ્ત કરેછે, તે સુખ અનિર્વચનીય હોવાથી લોકોના અનુભવમાં આવી શકતું નથી. તે વિષે કુમારિકાનું દ્રષ્ટાંત આપી ગ્રંથકાર સિદ્ધ કરે છે. જેમ કુમારી સ્ત્રી પતિના ભોગસુખને જાણતી નથી, તેમ લોકો અનુભવ કર્યા શિવાય યોગીઓના સમતાના સુખને જાણતા નથી, તેથી સમતાનું સુખ અનિર્વચનીય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૨૦

જેમણે સમતા રૂપી બખ્તર પહેરેલું છે, તેમને નમસ્કારાદિ રૂપ મર્મ ભેદી બાણ પીડાકારી થતું નથી.

नतिस्तुत्यादिकाशंसा शरस्तीव्रः स्वमर्मभित् ।
समतावर्मगुप्तानां नार्तिकृत् सोऽपि जायते ॥ २१ ॥

વિશેષાર્થ—તપ, જપ, ધ્યાન વગેરે જે કાંઇ ધાર્મિક
ષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે જો એક સમતાનો ત્યાગ કરી
આવે તો, તે ખારી જમીનમાં વાવેલા બીજની જેમ નિષ્ફ
છે. એટલે સર્વ ક્રિયા સમતા સાથે કરવી જોઇએ. સમતા
આચરણ નિષ્ફળ થાય છે. તેથી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયામાં સમ
ખવી જોઇએ. એક સમતા ન હોય તો, સર્વ શ્રમ વૃથા છે.

મુક્તિનો ઊપાય એક સમતાજ છે.

उपायः समतैवैका मुक्तेरन्यः क्रियाभरः ।
तत्तत्पुरुषभेदेन तस्या एव प्रसिद्धये ॥ २१

ભાવાર્થ—મુક્તિનો ઉપાય એક સમતાજ છે. બાકીની જે ક્રિ
છે, તેનો તેને જુદાના પુરૂષના ભેદથી સમતાની પ્રસિદ્ધિને માટે

વિશેષાર્થ—આ લોકમાં મુક્તિનો ખરો ઉપાય એક
છે. તે સિવાયની જે જે ક્રિયાઓ છે, તે અધિકારી પુરૂષના
તે સમતાનીજ પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે છે. એક ગૃહસ્થ છે,
મુનિ છે. ક્રિયા કરવામાં ગૃહસ્થ તથા મુનિનો વ્યવહાર જુદો
[illegible]

તે સમતાના પારને સ્વાનુભવ પામે છે.

दिग्मात्रदर्शने शास्त्रव्यापारः स्यान्न दूरगः ।
अस्याः स्वानुभवः पारं सामर्थ्याख्योऽवगाहते ॥ २८ ॥

ભાવાર્થ—એ સમતાની માત્ર દિશા બતાવવામાં શાસ્ત્રનો વ્યાપાર દૂર રહેતો નથી, એથી સામર્થ્ય નામનો તે સમતાનો અનુભવ આ સંસારના પારને પામે છે. ૨૮

વિશેષાર્થ—એ સમતાની માત્ર દિશા બતાવવામાં શાસ્ત્ર દૂર નથી, એટલે સર્વ શાસ્ત્રો તે સમતાના માહાત્મ્યને દર્શાવે છે. અને જો એ સમતાનો પૂર્ણ અનુભવ થાય તો, આ સંસારનો પાર આવી જાય છે. અહિં એવો અર્થ નીકળે છે કે, જેમ કોઇ આંગળી વડે માર્ગ બતાવે, પણ તે કાંઇ સાથે આવે નહીં, તેમ શાસ્ત્રો સમતાના માર્ગને બતાવે છે, પછી સમતા રાખવી, એ માણસના પોતાના હાથમાં છે. તેથી જો શાસ્ત્ર ભણી અથવા સાભળી પોતાના અનુભવમાં લાવે તો, તે અનુભવના સામર્થ્યથી તે સમતાધારી પુરૂષ આ ભવાટવીના પારને પામી જાય છે. ૨૮

સમતા એ પરથી પણ પર એવું આત્મતત્ત્વ છે, તેથી તેનો ભરપૂર અનુભવ કરવો.

परस्मात्परमेषा यन्निगूढं तत्त्वमात्मनः ।
तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्यामेव निर्भरः ॥ २९ ॥

વિશેષાર્થ—તપ, જપ, ધ્યાન વગેરે જે કાંઈ ક્રિ
ષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે જો એક સમતાનો ત્યાગ ક
આવે તો, તે ખારી જમીનમાં વાવેલા બીજની જેમ
છે. એટલે સર્વ ક્રિયા સમતા સાથે કરવી જોઈએ. સમ
આચરણ નિષ્ફળ થાય છે. તેથી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયામાં
ખવી જોઈએ. એક સમતા ન હોય તો, સર્વ શ્રમ વૃથા

મુક્તિનો ઉપાય એક સમતાજ છે

उपायः समतैवैका मुक्तेरन्यः क्रियाभरः ।
तत्तत्पुरुषभेदेन तस्या एव प्रसिद्धये ॥ २

ભાવાર્થ–મુક્તિનો ઉપાય એક સમતાજ છે. બાકીની
છે, તેનો તેતે જાતના પુરૂષના ભેદથી સમતાની પ્રસિદ્ધિને

વિશેષાર્થ—આ લોકમાં મુક્તિનો ખરો ઉપાય એ
છે. તે શિવાયની જે જે ક્રિયાઓ છે, તે અધિકારી પુરૂષ
તે સમતાનીજ પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે છે. એક ગૃહસ્થ છે
મુનિ છે. ક્રિયા કરવામાં ગૃહસ્થ તથા મુનિનો વ્યવહાર જુ
તેઓની ક્રિયામાં સમતાની પ્રધાનતા છે. પુરૂષ ગમે તે
ધિકારી હોય તોપણ તેણે સમતા અવશ્ય રાખવી જોઈ
પ્રસિદ્ધિ સમતાને લઈને છે. જો સમતાનો અભાવ હોય
કે મુનિ ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરે તો પણ, તે નિષ્ફ
ઉપરથી એવો ઉપદેશ લેવાનો છે, જો મુક્તિ મેળવ
હોય તો, સર્વદા સમતાનુજ સેવન કરવું ૨૭

તે સમતાના પારને સ્વાનુભવ પામે છે.

दिग्मात्रदर्शने शास्त्रव्यापारः स्यान्न दूरगः ।
अस्याः स्वानुभवः पारं सामर्थ्याख्योऽवगाहते ॥ २८ ॥

ભાવાર્થ—એ સમતાની માત્ર દિશા બતાવવામાં શાસ્ત્રનો વ્યાપાર દૂર રહેતો નથી, એથી સામર્થ્ય નામનો તે સમતાનો અનુભવ આ સંસારના પારને પામે છે. ૨૮

વિશેષાર્થ—એ સમતાની માત્ર દિશા બતાવવામાં શાસ્ત્ર દૂર નથી, એટલે સર્વ શાસ્ત્રો તે સમતાના માહાત્મ્યને દર્શાવે છે. અને જો એ સમતાનો પૂર્ણ અનુભવ થાય તો, આ સંસારનો પાર આવી જાય છે. અહિં એવો અર્થ નીકળે છે કે, જેમ કોઇ આંગળી વડે માર્ગ બતાવે, પણ તે કાંઇ સાથે આવે નહીં, તેમ શાસ્ત્રો સમતાના માર્ગને બતાવે છે, પછી સમતા રાખવી, એ માણસના પોતાના હાથમાં છે. તેથી જો શાસ્ત્ર ભણી અથવા સાંભળી પોતાના અનુભવમાં લાવે તો, તે અનુભવના સામર્થ્યથી તે સમતાધારી પુરૂષ આ ભવાટવીના પારને પામી જાય છે. ૨૮

સમતા એ પરથી પણ પર એવું આત્મતત્ત્વ છે, તેથી તેનો ભરપૂર અનુભવ કરવો.

परस्मात्परमेषा यन्निगूढं तत्त्वमात्मनः ।
तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्यामेव निर्जरः ॥ २९ ॥

વિશેષાર્થ—તપ, જપ, ધ્યાન વગેરે જે કાંઇ કષ્ટકારી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે જો એક સમતાનો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે તો, તે ખારી જમીનમાં વાવેલા બીજની જેમ નિષ્ફળ થાય છે. એટલે સર્વ ક્રિયા સમતા સાથે કરવી જોઇએ. સમતા વગરનું આચરણ નિષ્ફળ થાય છે. તેથી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયામાં સમતા રાખવી જોઈએ. એક સમતા ન હોય તો, સર્વ શ્રમ વૃથા છે. ૨૬

મુક્તિનો ઉપાય એક સમતાજ છે.

उपायः समतैवैका मुक्तेरन्यः क्रियाभरः ।
तत्तत्पुरुषभेदेन तस्या एव प्रसिध्दये ॥ २७ ॥

ભાવાર્થ-મુક્તિનો ઉપાય એક સમતાજ છે. બાકીની જે ક્રિયાઓ છે, તેતો તેતે જાતના પુરૂષના ભેદથી સમતાની પ્રસિદ્ધિને માટેછે. ૨૭

વિશેષાર્થ—આ લોકમાં મુક્તિનો ખરો ઉપાય એક સમતાજ છે. તે શિવાયની જે જે ક્રિયાઓ છે, તે અધિકારી પુરૂષના ભેદ વડે તે સમતાનીજ પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે છે. એક ગૃહસ્થ છે, અને એક મુનિ છે. ક્રિયા કરવામાં ગૃહસ્થ તથા મુનિનો વ્યવહાર જુદો છે, પણ તેઓની ક્રિયામાં સમતાની પ્રધાનતા છે. પુરૂષ ગમે તે ક્રિયાનો અધિકારી હોય તોપણ તેણે સમતા અવશ્ય રાખવી જોઇએ. ક્રિયાની પ્રસિદ્ધિ સમતાને લઇને છે. જો સમતાનો અભાવ હોય તો, ગૃહસ્થ કે મુનિ ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરે તો પણ, તે નિષ્ફળ છે. આ ઉપરથી એવો ઉપદેશ લેવાનો કે, જો મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો, સર્વદા સમતાનું જ સેવન કરવું. ૨૭

તે સમતાના પારને સ્વાનુભવ પામે છે.

दिग्मात्रदर्शने शास्त्रव्यापारः स्यान्न दूरगः ।
अस्याः स्वानुभवः पारं सामर्थ्याख्योऽवगाहते ॥ २८ ॥

ભાવાર્થ—એ સમતાની માત્ર દિશા બતાવવામાં શાસ્ત્રનો વ્યાપાર દૂર રહેતો નથી, એથી સામર્થ્ય નામનો તે સમતાનો અનુભવ આ સંસારના પારને પામે છે. ૨૮

વિશેષાર્થ—એ સમતાની માત્ર દિશા બતાવવામાં શાસ્ત્ર દૂર નથી, એટલે સર્વ શાસ્ત્રો તે સમતાના માહાત્મ્યને દર્શાવે છે. અને જો એ સમતાનો પૂર્ણ અનુભવ થાય તો, આ સંસારનો પાર આવી જાય છે. અહિં એવો અર્થ નીકળે છે કે, જેમ કોઇ આંગળી વડે માર્ગ બતાવે, પણ તે કાંઇ સાથે આવે નહીં, તેમ શાસ્ત્રો સમતાના માર્ગને બતાવે છે, પછી સમતા રાખવી, એ માણસના પોતાના હાથમાં છે. તેથી જો શાસ્ત્ર ભણી અથવા સાંભળી પોતાના અનુભવમાં લાવે તો, તે અનુભવના સામર્થ્યથી તે સમતાધારી પુરૂષ આ ભવાટવીના પારને પામી જાય છે. ૨૮

સમતા એ પરથી પણ પર એવું આત્મતત્ત્વ છે, તેથી તેનો ભરપૂર અનુભવ કરવો.

परस्मात्परमेषा यन्निगूढं तत्त्वमात्मनः ।
तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्यामेव निर्भरः ॥ २९ ॥

અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું છે.

विषं गरोऽननुष्ठानं तद्धेतुरमृतं परम् ।
गुरुसेवाद्यनुष्ठानमिति पंचविधं जगुः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—વિષાનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન, અનનુષ્ઠાન, ત
ષ્ઠાન, અમૃતાનુષ્ઠાન, એ પાંચ પ્રકારના ગુરૂ સેવાદિક
કહેલ છે. ૨

વિશેષાર્થ-ગ્રંથકાર, ગુરૂસેવાદિક અનુષ્ઠાનના પાંચ
છે. વિષાનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન, અનનુષ્ઠાન, તદ્ધેતુઅનુષ્ઠાન,
ષ્ઠાન, એ પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન પ્રવર્ત્તે છે, તેનાં લક્ષણ
કહેવામાં આવશે. ૨

વિષાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ.

आहारोपधिपूजार्द्धि प्रभृत्याशंसया कृतम् ।
शीघ्रं सच्चित्तहंतृत्वाद्विषानुष्ठानमुच्यते ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—આહાર, વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ, પૂજા, સ
વગેરેની આશાએ કરેલું અનુષ્ઠાન સત્વર શુભચિત્તને હણ
વાથી તે વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૩

વિશેષાર્થ—જે મિષ્ટાન્ન ખાવાની ઇચ્છાથી, વસ્ત્ર
પ્રાપ્ત કરવાની લાલચથી, લોકોમાં પૂજાવાની આશાથી, સ

મેળવવાની આશાથી શુભ સેવાદિ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, તે વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તે વિષાનુષ્ઠાન શા માટે કહેવાય છે? તેનું કારણ કહે છે. એ આહાર વગેરેની આશાએ કરેલું અનુષ્ઠાન, વિષની જેમ શુભ ચિત્તને હણનારૂં થાય છે. વિષ ખાવાથી જેમ મરણ થાય છે, તેમ આહાર વગેરેની આશાથી કરેલા અનુષ્ઠાનથી શુભચિત્તનું મરણ થાય છે; એટલે શુભ ચિત્તનો નાશ થઈ જાય છે. કારણકે, સમતાની અંદરજ શુભાશય વૃત્તિ રહેલ છે. ૩

વિષાનુષ્ઠાન શુભ ચિત્તનો નાશ શી રીતે કરે છે?

स्थावरं जंगमं चापि तत्क्षणं भक्षितं विषम् ।
यथा हंति तथेदं सच्चित्तमैहिकभोगतः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—જેમ સ્થાવર અને જંગમ વિષ ભક્ષણ કરેલું હોય, તે તત્કાલ નાશ કરે છે, તેમ આ લોકના ભોગથી વિષાનુષ્ઠાન શુભ ચિત્તનો તત્કાલ નાશ કરે છે. ૪

વિશેષાર્થ—આ જગત્માં બે પ્રકારનું વિષ છે. સ્થાવર અને જંગમ. સોમલ, અફીણ વગેરે સ્થાવર વિષ અને સર્પ વગેરેનું જંગમ વિષ કહેવાયછે; તે ઉભય પ્રકારનું વિષ ભક્ષણ કરવાથી તે ભક્ષકનો નાશ કરે છે. તેવી રીતે આલોકના વિષયભોગની અભિલાષાથી કરેલ અનુષ્ઠાન (વિષાનુષ્ઠાન) શુભચિત્તનો નાશ કરે છે. તેથી તેવી જાતનું અનુષ્ઠાન આચરવું નહીં. કહેવાનો આશય એવો છે કે, કોઈ પણ સદનુષ્ઠાન નિષ્કામ વૃત્તિથી કરવું. નિષ્કામ વૃત્તિએ કરેલ અ-

નુષ્ઠાન હૃદયની શુદ્ધિ કરે છે, અને સકામવૃત્તિએ કરેલું અનુષ્ઠાન હૃદયની શુદ્ધિનો નાશ કરેછે. ૪

બીજા ગરાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ.

दिव्यभोगाभिलाषेण कालांतरपरिक्षयात् ।
स्वादिष्टफलसंपूर्त्ते गरानुष्ठानमुच्यते ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—દિવ્ય ભોગના અભિલાષ વડે કાળાંતરનો ક્ષય થવાથી સ્વાદિષ્ટ ફળની પૂરતિ કરવા માટે જે અનુષ્ઠાન કરવું તે બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૫

વિશેષાર્થ—જે માણસ કોઈ દિવ્ય ભોગની અભિલાષાથી તપસ્યા વગેરેમાં કાલાંતર ક્ષય કરે, એટલે લાંબો કાળ ગુમાવે, અને તેમ કરીને સ્વાદિષ્ટ ફળની પૂરતિ કરવા અનુષ્ઠાન આચરે, તે બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. દિવ્ય ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી મોટી મોટી તપસ્યા કરી ઘણો કાળ ગુમાવે, અને તેમ કરી જે અનુષ્ઠાન આચરે, તે ગરાનુષ્ઠાન છે. એટલે જે ફળ જોવામાં આવ્યું ન હોય, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ચિરકાલ કષ્ટ કારી ક્રિયા આચરવી, તે ગરાનુષ્ઠાન છે તેવી ક્રિયા નકામી થાયછે, અને તેનાથી ઊલટી નરકાદિકની પીડા ભોગવવી પડે છે, માટે તે ગરાનુષ્ઠાન આચરવું ન જોઈએ. ૫

ગરાનુષ્ઠાન શું છે અને તે શી હાનિ કરેછે?

यथा कुद्रव्यसंयोगजनितं गरसंज्ञितम् ।
विषं कालान्तरे हन्ति तथेदमपि तत्त्वतः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જેમ નઠારાં દ્રવ્યના સંયોગથી બનેલું ગર નામનું વિષ કાળાંતરે મારી નાંખેછે, તેમ એવું અનુષ્ઠાન તત્ત્વથી કાળાંતરે મારી નાંખેછે. ૬

વિશેષાર્થ—કેટલાંએક નઠારાં દ્રવ્યના સંયોગથી ગર નામનું વિષ બનેછે. તે બંગડી ચૂર્ણના નામથી ઓળખાય છે. તે ગર ખાવાથી માણસ તત્કાળ મરતો નથી, પણ કાળાંતરે મરેછે. તેવી રીતે જે અનુષ્ઠાન દિવ્ય ભોગની ઇચ્છાથી કરવામાં આવે, તે માણસને તત્કાળ હાનિ કરતું નથી, પણ કાળાંતરે નરકની પીડા આપે છે. અર્થાત્ અદષ્ટ દિવ્ય સુખ મેળવવાને માટે જે તપસ્યા પ્રમુખ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે પરિણામે કાળાંતરે નરકના કષ્ટો આપેછે, તેથી ગરાનુષ્ઠાન સર્વથા ત્યાજ્ય છે. ૬

निषेधायानयोरेव विचित्रानर्थदायिनोः ।
सर्वत्रैवानिदानत्वं जिनेंद्रैः प्रतिपादितम् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—વિચિત્ર જાતના અનર્થને આપનારા એ વિષાનુષ્ઠાન અને ગરાનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરવાને જિનેંદ્ર ભગવંતોએ સર્વ સ્થળે નિદાન (નિયાણું) ન કરવું, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૭

વિશેષાર્થ—વિષાનુષ્ઠાન અને ગરાનુષ્ઠાન બંને જાતજાતના અનર્થોને આપનારા છે, તેથી કોઇ પણ શુભ અનુષ્ઠાનમાં નિયાણું બાંધવું નહીં, એમ શ્રી જિનેંદ્રોએ પ્રતિપાદન કરેલું છે. જે અનુષ્ઠાનમાં નીયાણું બાંધવામાં આવે છે, તે વિષાનુષ્ઠાન કે ગરાનુ-

ષ્ઠાન કહેવાય છે, અને તેમ કરવાથી અનેક જાતના અનર્થો થાય છે. માટે જિનેશ્વરો આગમમાં કહે છે કે, કોઈ પણ નમાં નીયાણું બાંધવું નહીં. ૭

ત્રીજા અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ.

प्रणिधानाद्यभावेन कर्मानध्यवसायिनः ।
संमूर्च्छिमप्रवृत्त्याभमननुष्ठानमुच्यते ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—પ્રણિધાન વગેરેના અભાવથી, અધ્યવસાય રહિત સંમૂર્છિમની જેમ શૂન્ય મને જે કર્મ કરવામાં આવે, તે અનનુષ્ઠાન નામે ત્રીજું અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮

વિશેષાર્થ—હવે ગ્રંથકાર ત્રીજા અનનુષ્ઠાન નામના અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે. પ્રણિધાન વિગેરેના અભાવથી એટલે ધ્યાન આપ્યા વગર અને અધ્યવસાય વિના જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, તે ત્રીજું **અનનુષ્ઠાન** નામે અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત આપે છે. જેમ સંમૂર્છિમ જીવ કોઈ પણ ક્રિયા કરે છે, તે ધ્યાન પહોંચાડ્યા વગર કરે છે, તેવી રીતે જે શૂન્ય મનથી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. અર્થાત્ દેખાદેખીએ જે ક્રિયા કરવામાં આવે, તે અનનુષ્ઠાનમાં ગણાય છે ૮

અનનુષ્ઠાનના પ્રસંગમાં ઓઘ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ.

ओघसंज्ञात्र सामान्यज्ञानरूपा निरता ।
लोकसंज्ञा च निर्दोषसूत्रमार्गानपेक्षणा ॥९॥

વિશેષાર્થ—જેમ બીજમાંથી અંકુર અને સ્કંધ થા
તેમ સમ્યક્ત્વ રૂપી બીજનો, શુદ્ધ ક્રિયાનો અનુબંધ-એટલે
ક્રિયાનો અનુબંધ તે નિષ્કલંક અંકુર કહેવાય છે. અને
અનુષ્ઠાનની અન્વેષણા શોધ કરવી, તે તેના વિચિત્ર સ્કંધ (ય
કલ્પેલા છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, શુદ્ધ ક્રિયા કર
આગ્રહ રાખવો, અને સર્વદા તેની શોધ કર્યા કરવી કે જેથી
અનુષ્ઠાનના ફળ રૂપે બીજ રૂપ સમ્યક્ત્વ નવપલ્લવિત થાય

તેનાં પત્રો અને પુષ્પ કહે છે.

प्रवृत्तिस्तेषु चित्रा च पत्रादिसदृशी मता ।
पुष्पंच गुरुयोगादि हेतुसंपत्तिलक्षणम् ॥ २३ ॥

ભાવાર્થ—તેઓમાં પ્રવર્ત્તવું, તે વિચિત્ર પ્રકારનાં પ
ણવાં, અને ગુરૂનો યોગ વગેરે કારણોથી સ્વર્ગાદિ સંપ
પુષ્પ સમજવું. ૨૩

વિશેષાર્થ—તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાનને અંગે જે જે પ્રવૃત્તિ
તે સમ્યક્ત્વ રૂપ બીજનાં વિચિત્ર પત્રો સમજવા, અને સ
નો યોગ પ્રાપ્ત કરી તે વડે સ્વર્ગાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવી, ત
પુષ્પ સમજવું. અર્થાત્ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સમ્યક્ત્વ બી
વિત થાય છે, અને પછી સદ્ગુરૂનો યોગ થવાથી તેમના
પ્રમાણે ચારિત્ર ધર્મ પ્રાપ્ત થતાં સ્વર્ગાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે તેનું ફળ દર્શાવે છે.

भावधर्मस्य संपत्तिर्या च सद्देशनादिना ।
फलं तदत्र विज्ञेयं नियमान्मोक्षसाधकम् ॥ २४ ॥

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ.

आदरः करणे प्रीतिरविघ्नसंपदागमः ।
जिज्ञासा तद्ज्ञसेवा च सदनुष्ठानलक्षणम् ॥ २९ ॥

ભાવાર્થ—ક્રિયામાં આદર કરે અને તે પર પ્રીતિ રાખે, તેમાં મોટી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે, તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખે, અને તે તત્ત્વને જાણનારની સેવા કરે, તે સદ્અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ૨૯

વિશેષાર્થ—જેને સત્ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થયું હોય, અથવા જે સત્ અનુષ્ઠાન કરવા તત્પર હોય, તે ધર્મની શુદ્ધ ક્રિયામાં આદર કરે છે, તેને આચરવામાં પ્રીતિ રાખે છે, તેને મોટી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના હૃદયમાં તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા પ્રગટ થાય છે, અને તે ઇચ્છાને લઈ તત્ત્વને જાણનારાની સેવા કરે છે. આવાં લક્ષણો જેમાં દેખાય, તે સત્ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. જેના યોગથી પુરૂષ ઉત્તમ ગતિનો અધિકારી બને છે, તેથી ઉત્તમ જીવોએ સર્વદા સદનુષ્ઠાન આચરવામાં તત્પર રહેવું. ૨૯

તે સદનુષ્ઠાનના ચાર પ્રકાર પણ દર્શાવેલા છે.

भेदैर्भिन्नं भवेदिच्छा प्रवृत्ति स्थिर सिध्दिभिः ।
चतुर्विधमिदं मोक्षयोजनाद्योगसंज्ञितम् ॥ ३० ॥

ભાવાર્થ—ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર ભેદ પામેલું સત્ અનુષ્ઠાન મોક્ષની સાથે યોજવાથી યોગના કહેવાય છે. ૩૦

વિશેષાર્થ—શુદ્ધ ક્રિયાવાળું તે આ અનુષ્ઠાન, ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એવા ચાર ભેદવાળું છે. તેનો આત્માની સાથે યોગ હોવાથી તે યોગના નામથી ઓળખાય છે. ૩૦

ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણ.

इच्छा तद्वत्कथा प्रीतिर्युक्ता विपरिणामिनी ।
प्रवृत्तिः पालनं सम्यक् सर्वत्रोपशमान्वितम् ॥ ३१ ॥

ભાવાર્થ—ગુરૂનો ઉપદેશ તથા કથા ઉપર, ન ટકે તેવી પ્રીતિ તે ઇચ્છા કહેવાય છે. અને ગુરૂના કહેવા પ્રમાણે ઉપશમ [illegible] પાળે, તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. ૩૧

વિશેષાર્થ—ગુરૂનો ઉપદેશ સાંભળવાની અને ધર્મ કથાની પ્રીતિ, તે ઇચ્છા કહેવાય છે, તે પ્રીતિ સામાન્ય નહીં પણ [illegible] હોવી જોઈએ. અને ગુરૂ જે કહે તે પ્રમાણે વર્તવું પણ તે ઉપશમ રાખી વર્તવું, તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. ૩૧

સ્થિરતા અને સિદ્ધિનાં લક્ષણ.

सत्क्षयोपशमोत्कर्षादतिचारादिचिन्तया ।
रहितं तु स्थिरं सिद्धिः परेषामर्थसाधकम् ॥ ३२ ॥

ભાવાર્થ—સારા ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચાર વગેરેની ચિંતા ન રાખે, અર્થાત્ અતિચાર ન લગાડે તે સ્થિરતા કહેવાય છે, અને બીજાઓનાં અર્થને સિદ્ધ કરાવે, તે સિદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૨

વિંશિકા નામના ગ્રંથને જાણનારા પુરૂષોએ તત્ત્વનો વિચાર
આ સદનુષ્ઠાનને આચરવું. જો યોગવિંશિકા ગ્રંથ જાણવામાં
વ્યો હોય તો, તેમાંથી ઇચ્છાદિ યોગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સારી
સમજાય છે. તેથી તેના જ્ઞાતા પુરૂષો સદનુષ્ઠાનનું શુદ્ધ
રીતે સમજી શકે છે. એટલે તેઓ અનુચિત કારણને સમજી
પછી તેઓ ઉન્માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. માટે યોગવિંશિ
અને અનુચિત કારણ દૂર કરી સર્વદા સદનુષ્ઠાન આચરવું. ૩

છેવટે શું કરવું જોઇએ ?

त्रिधा तत्सदनुष्ठानमादेयं शुद्धचेतसा ।
ज्ञात्वा समयसद्भावं लोक संज्ञां विहाय च ॥ ३९ ॥

ભાવાર્થ—તેથી સિદ્ધાંતનો સદ્દભાવ જાણી, અને લોક
સાને છોડી દઇ, શુદ્ધ ચિત્ત વડે મન, વચન અને કાયાએ કરી,
દનુષ્ઠાનને સેવવું. ૩૬

વિશેષાર્થ—છેવટે ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે
ન, વચન અને કાયાવડે સદનુષ્ઠાન સેવવું. તે સેવવાને માટે ત્ર
બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પ્રથમ તો સિદ્ધાંતનો ભાવ જાણવો
કારણ કે, સિદ્ધાંત જાણ્યા વિના સદનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજાતું
થી, તેથી સિદ્ધાંત દ્વારા સદનુષ્ઠાનનું પ્રથમ સ્વરૂપ જાણવું; અને
લોક સંજ્ઞાનો ત્યાગ કરી દેવો. અર્થાત્ લોક રીતિ, સાંસારિક
પાધિમાંથી દૂર થઇ જવું. જ્યારે સિદ્ધાંત ભાવ સમજવામાં આ
વે છે, ત્યારે પ્રાયે કરીને લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ થઇ જાય છે. પછી

યોગી લોકોને અરતિ-અપ્રીતિ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈ જગતના જીવોને રતિ-આલ્હાદ ઉત્પન્ન થાય છે. તે અરતિ અને પ્રીતિ ગમે તે થાઓ, પણ તેથી નિર્મળ એવા ચંદ્રને પણ લાગતું-વળગતું નથી. અર્થાત્ ચંદ્રને તે વિષે કાંઈ દોષ નથી. તેવીજ રીતે નિર્મળ હૃદયવાળા પુરૂષને રાગદ્વેષ કરે, તે તેને કાંઇ પણ દોષ લાગતો નથી. ૨

હર્ષ શોકનું કારણ મનજ છે.

रुचितमाकलयन्ननुपस्थितं स्वमनसैव हि शोचति मानवः।
उपनते स्मयमान मुखः पुनर्भवति तत्र परस्य किमुच्यताम् ॥३॥

ભાવાર્થ—મનુષ્ય પોતાની રૂચિ પ્રમાણે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થવાથી શોક કરે છે, અને જ્યારે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે હર્ષ સુખવાળો થઇ ખુશી થાય છે, તો પછી બીજાએ સારૂં-નરસું કર્યું એમ શું કહેવું ?

વિશેષાર્થ—હર્ષ અને શોક થવાનું કારણ મનજ છે. જે પોતાની રૂચિ પ્રમાણે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તો હર્ષ થાય છે, અને જો તે પ્રાપ્ત ન થાય તો, શોક થાય છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હર્ષ અને શોકનું કારણ મનજ છે. મનને લઇને આત્માને હર્ષ શોક થયા કરે છે, તેમાં બીજાનાં સારાં નરસાં ઉપર જોવાનું નથી. ૩

મનને કપિનું રૂપક આપે છે.

चरणयोग घटान् प्रविलोठयन् शमरसं सकलं विकिरत्यधः।
चपल एष मनः कपि रुच्चकै रसवणिग् विदधातु मुनिस्तु किम् ॥४॥

ભાવાર્થ—એ મનરૂપી ચપળ મર્કટ ચરણયોગ-ચારિત્રના યોગરૂપ ઘડાને ઊંધાવાળી સર્વ શમતાના રસને ઊંચે પ્રકારે ઢોળી નાંખે છે, તેની આગળ શમરસનો વેપારીરૂપ મુનિ શું કરી શકે? ૪

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર મનને મર્કટનું રૂપક આપી વર્ણવે છે. જેમ કોઇ રસનો વ્યાપારી હોય, તેના રસના ઘડાને મર્કટ ઊંધાવાળી તે રસ ઢોળી નાંખે તો, તે બીચારો વેપારી શું કરી શકે? તેવી રીતે મુનિ એક શમ રસનો વેપારી છે, તેની શમતા એ તેનો રસ છે. ચારિત્રયોગ એ તે શમતા રસના ભરેલા ઘડા છે. તે ઘડાને મનરૂપી મર્કટ જો ચપળ થાય છે, તો ઢોળી નાંખે છે. જ્યારે શમતારૂપ રસના ચારિત્રયોગ રૂપ ઘડા ઢોળાઈ જાય તો, પછી બિચારો મુનિ લાચાર અવસ્થામાં આવી પડે. કહેવાનો આશય એવોછે કે, પવિત્ર મુનિએ મનરૂપી મર્કટને વશ રાખવો જોઇએ; તેને ચપળ થવા ન દેવો જોઇએ. જો મન સ્થિર રહે તો, મુનિ ચારિત્રયોગ અને શમતાને જાળવી શકે છે. તે સિવાય તે જાળવી શકતો નથી. અર્થાત્ મનની શુદ્ધિ પ્રથમ આચરણીય છે. ૪

મનને અશ્વનું રૂપક આપે છે.

सतत कुट्टिम संयम भूतलोत्थितरजो निकरैः प्रथयं स्तमः ।
अति दृढय मनस्तुरगो गुणै रपि नियंत्रित एव न तिष्ठति ॥५॥

ભાવાર્થ—અતિ દઢ એવો મન રૂપી ઘોડો સતત્ હાંભેલી સંયમ રૂપ જમીનમાંથી ઊડેલ કહેવા રૂપ ધુળના સમૂહ વડે અજ્ઞાન રૂપ અંધકારને ફેલાવતો શ્રુત રૂપ ગુણ-દોરીથી બાંધેલો છે, છતાં તે સ્થિર રહેતો નથી. ૫

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર મનને ઘોડાનું રૂપક આપી વર્ણવે જેમ તોફાની ઘોડો દોરીથી બાંધેલો હોય, તોપણ દાબેલી ઓહી તેમાંથી ધુળ ઊડાડે છે, અને તે વડે ચારે તરફ અ ફેલાવેછે, તે અતિ દઢ હોવાથી કબજામાં રહેતો નથી, તેવી મુનિનો મનરૂપી ઘોડો શ્રુત રૂપ દોરીથી બાંધેલો છે, તે છતાં દાબેલી કર્મ રૂપી ધુળવાળી સંયમ રૂપ જમીનને ઉએડી અજ્ઞાન રૂપ ધુળ ઊડાડે છે, અને તે વડે અજ્ઞાન રૂપ અ ફેલાવે છે, તેથી દરેક મુનિએ એ મન રૂપી ઘોડાને વશ જોઇએ. મુનિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોય, તે છતાં જો તે મન અશ્વને કબજામાં ન રાખે તો તે તોફાની મન રૂપી તેના સંયમનો નાશ કરી, કર્મના બંધને કરે છે, અને અજ્ઞાન તામાં ફેંકી દેછે. તેથી સર્વથા મનને વશ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

મનને પવનનું રૂપક આપે છે.

जिनवचो घन सार मलि म्लुचः कुसुम सायक पावक दीपकः।
अहह कोऽपि मनःपवनो वली शुभमति द्रुमसंतति भंगकृत् ॥६॥

ભાવાર્થ—અહા ! કોઇ મન રૂપી પવન એવો બળવાન્ છે કે, તે જિનવચન રૂપ બરાસને ચોરનારો છે. કામદેવ રૂપ અ ગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો છે, અને શુભ બુદ્ધિ રૂપ વૃક્ષોની શ્રેણી ભાંગનારો છે. ૬

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર મનને પવનનું રૂપક આપી વર્ણવે છે. જેમ તોફાની પવન બરાસની સુગંધને હરનારો છે, તેમ મન રૂ પી પવન જિન ભગવાનના વચન રૂપ બરાસને હરનારો છે. તેમ

વન, લાગેલા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેમ મન રૂપી પવન કામ રૂપ લાગેલા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. અને જેમ પવન વૃક્ષોની શ્રેણીને ભાંગી નાખે છે, તેમ મન રૂપી પવન શુભ બુદ્ધિ રૂપ વૃક્ષ શ્રેણીને ભાંગી નાખે છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, જો મનને વશ કરવામાં ન આવે તો, તે જિનવચન તરફ ઉપેક્ષા રખાવે છે, કામ-વિષયોને વધારે છે, અને શુભ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, માટે સર્વથા મનને વશ કરવું જોઇએ. ૬

મનને મદોન્મત્ત ગજેંદ્રનું રૂપક આપે છે.

चरणगोपुरभंगपरः स्फुरत् समय बोधतरूनपि पातयन् ।
भ्रमति यदति मत्त मनो गजः क्वकुशलं शिवराज पथे तदा॥७॥

ભાવાર્થ—ચારિત્ર રૂપ દરવાજાને ભાંગવામાં તત્પર થયેલો અને સ્ફુરણાયમાન એવા સિદ્ધાંતનાં બોધ રૂપી વૃક્ષોને પાડી દેતો, અતિ ઉન્મત્ત મન રૂપી હાથી જો ભમ્યા કરે છે, તો મોક્ષના રાજમાર્ગમાં કુશલ ક્યાંથી હોય? ૭

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર મનને ઉન્મત્ત હાથીનું રૂપક આપી વર્ણવે છે. જેમ અતિ ઉન્મત્ત હાથી દરવાજાને તોડતો અને વૃક્ષોને પાડતો, જો રાજમાર્ગમાં ભમતો હોય તો, પછી ત્યાં જનારાઓનું કુશળ થતું નથી, તેમ મન રૂપી ઉન્મત્ત હાથી જો મોક્ષના રાજમાર્ગમાં ભમતો હોય તો, પછી ત્યાં જવાની ઈચ્છા રાખનારાઓનું કુશલ થતું નથી. તે મન રૂપી ઉન્મત્ત હાથી ચારિત્ર રૂપ દરવાજાને ભાંગી નાંખે છે, અને સિદ્ધાંતનાં બોધ રૂપ વૃક્ષોને તોડી

પાડે છે. અર્થાત્ જો મન ઉન્મત્ત બની ગયું હોય, એટલે તાબે ન હોય, તો તે ચારિત્રનો ભંગ કરે છે, અને સિદ્ધાંતના ધર્માંથી ભ્રષ્ટ કરે છે, તેથી ઉત્તમ પુરૂષોએ પ્રથમ મનને કરવું જોઇએ. ૭

મનને અગ્નિનું રૂપક આપે છે.

व्रततरून् प्रगुणी कुरुते जनो दहति दुष्टमनोदहनः पुनः
ननु परिश्रम एष विशेषवान् क्व भविता सुगुणो पवनोद्भवे॥

ભાવાર્થ—મુનિ, સુગુણ રૂપ ઉપવનમાં વ્રત રૂપી ચાર કરે છે, પણ દુષ્ટ મન રૂપી અગ્નિ તેને બાળી નાંખે છે. તેનો વિશેષ પરિશ્રમ શી રીતે સફળ થાય ? ૮

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર દુષ્ટ મનને અગ્નિની ઉપમા આપે છે. મુનિ, ગુણ રૂપ ઉપવનમાં ગમે તેટલાં વ્રત રૂપી વૃક્ષો તૈયાર કરે, દુષ્ટ મન રૂપી અગ્નિ તેને બાળી નાંખે છે. કહેવાનો આશય એવો કે, મુનિ મહા વ્રતોને સારી રીતે પાળે, પણ જો તે મનને વશ ન કરે નહીં, તો તેનાં વ્રત નષ્ટ થઇ જાય છે, અને ગુણ ઉપર કરેલો પરિશ્રમ વૃથા થઇ જાય છે. ૮

મનનો નિગ્રહ કર્યા વિના કરેલ શુભ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે.

अनिगृहीतमनाः विदधत्परां न वपुषा वचसा च शुभक्रियाम्।
गुणमुपैति विरागकथानया बत दुरंततवभ्रमर्मचति ॥ ९॥

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષે મનનો નિગ્રહ કર્યો નથી, તે અનેક જાતના સંકલ્પ-વિકલ્પો કરે છે. કારણ કે, સં કરવા એ મનનો ધર્મ છે. એ ધર્મને લઈને નઠારા વિકલ્પો થાય છે, તે નઠારા વિકલ્પો કરવાથી વિકલ્પ કર્તાને નરકની થાય છે, તે ઉપર તંદુલ મત્સ્યનું દૃષ્ટાંત આપે છે. તંદુલ મોટા મઘરનાં નેત્રોની પાંપણોમા પેદા થાય છે. જ્યારે તે મઘર બીજા નાના મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરે છે, તે વખતે નાના મત્સ્યો તેના વિશાળ મુખમાંથી બાહેર નીકળી બચી છે. તેમને જોઇ તે તંદુલ મત્સ્ય મનમાં વિકલ્પ કરે છે કે, આ મઘર રૂપે હોત તો, આ નાના મત્સ્યોને પણ બચવા ન ? આવા કુવિકલ્પથી તે મત્સ્ય નરકમાં પડે છે. તેવી રીતે કુ કરનારો પ્રાણી નરકમાં પડે છે. નહીં પ્રાપ્ત થયેલા વિકલ્પોની કદર્થનાક રવી, એ ભક્ષણ વગરની જીર્ણતાછે. તેથી સર્વ થા મનનો નિગ્રહ કરવો, કે જેથી મન નઠારા વિકલ્પો કરે નહીં.

મનની ચપળતાથી શું થાય છે ?

मनसि लोलतरे विपरीततां वचननेत्रकरेंगित गोपना ।
व्रजति धूर्ततया ह्यनया स्थितं निबिडदंभपरैर्मुषितं जगत् ॥११॥

ભાવના—અતિશય ચપળ એવું મન થતા, વચન નેત્ર અને હાથની ચેષ્ટાઓ ગોપવે, તે વિપરીતપણાને પામે છે. એ ધૂર્તપણ ને લઈને આ બધું જગત્ અતિશય દંભી એવા પુરૂષોએ લુંટ્યું છે. ११

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષ પ્રથમથી વ્યવહારનયમાં રહેલો છે, એટલે શુદ્ધ વ્યવહારનય પ્રમાણે વર્ત્તે છે, તે અશુભ વિકલ્પોની નિ વૃત્તિ કરે છે. કારણ કે, શુદ્ધ વ્યવહારનયમાં વર્ત્તનારા પુરૂષને અ શુભ વિકલ્પો થતા જ નથી. તે મનની શુદ્ધિ કરી શકે છે. જ્યારે તે શુભ વિકલ્પમય વ્રતની સેવામાં તત્પર બને છે, ત્યારે તે સેવાથી તે અશુભ વિકલ્પોને હરી લે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત આપે છે. જેમ કાંટો વાગ્યો હોય, તે બીજા કાંટાથી દૂર થઈ શકે છે, તેમ શુભ વિકલ્પો સેવવાથી અશુભ વિકલ્પો હરી શકાય છે. ૧૫

દેશથી નિવૃત્તિ કરવી, તે પણ મનને ગુણકારી થાયછે.

विषमधीत्य पदानि शनैः शनैर्हरति मंत्रपदावधि मांत्रिकः ।
भवति देशनिवृत्ति रपि स्फुटा गुणकरी प्रथमं मनसस्तथा ॥१६॥

ભાવાર્થ—જેમ માંત્રિક પુરૂષ મંત્રની સમાપ્તિ સુધી મંત્રના પદો બોલી, હળવે હળવે સર્પાદિકનું વિષ હરે છે, તેમ સ્ફુટ એવી દેશથી નિવૃત્તિ કરવી, તે પણ પ્રથમ મનને ગુણકારી થાયછે. ૧૬

વિશેષાર્થ—કદિ સર્વથી નિવૃત્તિ ન થઈ શકે તો પણ, જો દેશથી નિવૃત્તિ કરી હોય તો, તે પ્રથમ મનને ગુણકારી થાય છે. તે વાત દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે. જેમ મંત્રજ્ઞ પુરૂષ કોઈ સર્પાદિકનું વિષ હરવાને મંત્રનાં પદો સમાપ્તિ સુધી હળવે હળવે બોલી તે સર્પાદિકના વિષને હરે છે, તેમ પ્રથમ દેશથી નિવૃત્તિ કરી, હળવે હળવે મનનો નિરોધ કરવામાં આવે તો, તે મન વશીભૂત થઈ

ભાવાર્થ—તે પછી કોઈ જાતના નિશ્ચયની કલ્પના થશે, જેથી વ્યવહારપદની મર્યાદા ગલિત થવાથી 'કાંઈપણ નથી' એવો વિવેક સદ્ગુણ થશે; કે જેથી તે સર્વ નિવૃત્તિરૂપ સમાધિને માટે યોગ્ય થશે. ૧૮

વિશેષાર્થ—જ્યારે મન અભ્યાસ રીતે આત્મ ધર્મથી પ્રતિબિંબિત થશે, ત્યારે તેનામાં નિશ્ચયની કલ્પના જાગ્રત થશે, જેથી રીતે વ્યવહાર પદની મર્યાદા ગલિત થઈ જશે, અને નિશ્ચયપદ ઉપર આવશે, જેથી તેને 'કાંઈપણ નથી,' એટલે આત્મધર્મ વિના બીજું કાંઇ નથી, એવો વિવેક પ્રાપ્ત થશે, જે વિવેકને લઈને મન સર્વ નિવૃત્તિની સમાધિને માટે યોગ્ય થશે. કહેવાનો આશય એવો છે કે દેશવિરતિને લગતા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રવર્તેલું મન ક્રમે ક્રમે નિશ્ચય ઉપર આવી સર્વ વ્યવહારનો ત્યાગ કરશે, અને પછી વિવેકથી 'આ બધું નકામું છે, વસ્તુતાએ કાંઇ નથી,' એવા નિશ્ચય પર આવી સર્વ નિવૃત્તિ-સર્વ વિરતિપણાને પ્રાપ્ત કરશે. ૧૮

સર્વ વિષયબાહ્ય થયેલ મન શું પ્રાપ્ત કરે છે?

इह हि सर्व बहिर्विषयच्युतं
हृदयमात्मनि केवलमागतम् ।
चरण दर्शन बोध परंपरा
परिचितं प्रसरत्यविकल्पकम् ॥ १९ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે મન આ લોકના બાહેરના સર્વ વિષયોથી ખશી ગયું, તે પછી તે કેવળ આત્માને વિષે આવે છે. ત્યાં જ્ઞાન

દ્ધિ ઊત્પન્ન થવાથી, તે બાહેરના ભાવને છોડી દે છે. અને અંતરના ઉજ્વળ સ્વરૂપને પામેછે, તેથી તે ક્ષણવાર નિઃસંગ પણાને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે જ્યારે મન નિશ્ચય નયથી વિચાર કરે છે, ત્યારે તે જે સત્ય વસ્તુ હોય, તેમાંજ વિલાસ કરે છે, અને પછી સ્વાભાવિક બુધ્ધિ ધારણ કરી, બાહ્ય ભાવ છોડી, આંતર ભાવને પામે છે. ૨૦

મનનો નિગ્રહ કરવાથી આત્મા પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

कृत कषाय जयः सगम्भीरिमप्रकृति शांतमुदात्तमुदारधीः।
समनुगृह्य मनोऽनुभवत्यहो गलितमोहतमः परमं महः॥२१॥

ભાવાર્થ—જેણે કષાયનો જય કરેલો છે, અને જેની ઉદાર બુધ્ધિ છે, એવો પુરૂષ ગાંભિર્ય સહિત અને પ્રકૃતિવડે શાંત એવા પોતાના મનનો નિગ્રહ કરી મોહ રૂપ અંધકાર જેમાંથી ગલિત થયેલ છે, એવી પરમ જ્યોતિને અનુભવે છે. ૨૧

વિશેષાર્થ—ક્રોધાદિ કષાયનો જય કરનાર, અને ઉદાર બુધ્ધિવાળો પુરૂષ પોતાના ગાંભીર્યવાળા, અને પ્રકૃતિવડે શાંત એવા મનનો નિગ્રહ કરી, નિર્મોહ એવી પરમ જ્યોતિનો અનુભવ કરે છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, પુરૂષ ક્રોધાદિ કષાયનો જેતા હોય, અને ઉદાર બુધ્ધિવાળો હોય, પણ જો તે મનનો નિ-

બૌદ્ધમતા દશ કુશલ ધર્મો.

बौद्धैः कुशलधर्माश्च दशेष्यंते यदुच्यते ।
हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृतम् ॥१८॥
संभिन्नालाप व्यापाद मभिध्यादृग् विपर्ययम् ।
पापकर्मेति दशधा कायवाङ् मानसैस्त्यजेत् ॥१९॥

ભાવાર્થ—બૌદ્ધ લોકો પણ દશ કુશલ ધર્મ કહે છે. તે આ છે, હિંસા, ચોરી, કામ, ચાડી, કઠોર અને અસત્યવચન, જેમ તેમ બોલવું, મારવું, અથવા લેવું અને દ્રષ્ટિનો વિપર્યાસ-એ દશ પાપ કર્મને મન, વચન અને કાયા વડે ત્યાગ કરવાં. ૧૮-૧૯

વૈદિક મતનો અભિપ્રાય.

ब्रह्मादि पदवाच्यानि मन्यन्ते वैदिकादयः ।
अतः [illegible] [illegible] ॥ २० ॥

ભાવાર્થ—વૈદિક મતી વગેરે તેને બ્રહ્માદિ પદથી કહે છે, [illegible] એમ કહે છે. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ૨૦

વિશેષાર્થ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

…અંદર તારતમ્ય કેટલું છે? તેને માટે હવે વિવેચન કરી …વે છે. ૨૦

સર્વ ધર્મની એકાર્થતાની અંદર શું વિચારવું જોઇએ?

यवचैव स्संभवो युक्त इति चिंत्यं महात्मना।
शास्त्रं परीक्षमाणेना व्याकुलेनांतरात्मना ॥ २१ ॥

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરતા એવા મહાત્માએ પોતા… અવ્યાકુળ એવા અંતરાત્મા વડે 'સર્વ દર્શનોનો સંભવ ક્યાં …?' એમ ચિંતવવું. ૨૧

વિશેષાર્થ—જ્યારે સર્વ દર્શનોની એકાર્થતા સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે મહાત્મા પુરૂષે શું ચિંતવવું જોઇએ? તે વાત ગ્રંથકાર દ… …વે છે. સર્વ દર્શનોની એકાર્થતા થતાં પ્રથમ એવો વિચાર કર… …વો જોઇએ કે, એ સર્વ દર્શનોનો સંભવ ક્યા છે? એટલે તેમની એકાર્થતા કેવી રીતે સંભવે છે? એ વાતનો વિચાર કરવો જોઇએ… આવો વિચાર કરનાર પુરૂષ સામાન્ય ન જોઇએ; તેથી અહિં મહ… …મા પદ મુકેલું છે. તે સાથે તે શાસ્ત્રનો પરીક્ષક હોવો જોઇએ… તેમ વળી જ્યારે તે બધાં દર્શનોનો સંભવ ચિંતવે ત્યારે તે… આત્મા આકુળ-વ્યાકુળ ન હોવો જોઇએ. અંતરાત્મા સ્થિર… વાથી, તે સારી રીતે ચિંતવન કરી શકે છે. ૨૧

વિશેષાર્થ—જ્યારે શરીરમાંથી મનનો યોગ નાશ - ત્યારે લોકો જીવનું મરણુ કહેછે; પરંતુ આત્મા તો અમરછે, તત્ત્વથી આત્માની હિંસા થતી નથી, એ અર્થ ઘટે છે. ૨૫

તે વિષે બીજો અભિપ્રાય.

नैति बुद्धिगता दुखोत्पाद रूपेय मौचिती ।
पुंसि भेदाग्रहात्तस्याः परमार्थोऽन्यत्रस्थितः ॥ २६ ॥

ભાવાર્થ—બુદ્ધિમાં રહેલ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારી એ હિંસા છે, એમ કહે તો, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે, ના ભેદના આગ્રહથી બુદ્ધિને આત્માથી જુદી માને છે, તેથી ત્માની હિંસા ન થઇ, અને બુદ્ધિને પરમાર્થ રીતે આત્મ વ્યવસ્થા નથી. ૨૬

વિશેષાર્થ—કોઇ એમ કહે કે, આગળ દુઃખ ઉત્પન્ન નારી બુદ્ધિ તે હિંસા કહેવાય છે, પણ એ વાત ઘટતી નથી. કા કે, બુદ્ધિ આત્માથી ભિન્ન છે, એમ માને છે, તેથી કોઇ રીતે આ ત્માની હિંસા થવી ઘટતી નથી. જો કે ખરી રીતે બુદ્ધિને આત્મા ની સાથે વ્યવસ્થ નથી, એટલે બુદ્ધિથી કલ્પેલ હિંસાને આત્માની સાથે લેવા દેવા નથી. ૨૬

જીવને એકાંતે નિત્ય માનવાથી હિંસાનો અર્થ ઉડી જાયછે.

न च हिंसाफलं नाशपर्यायं कथमप्यहो ।
जीवस्यैकान्त नित्यत्वेऽनुभवा बाधकं भवेत् ॥ २७ ॥

[illegible] દેવતાની પ્રતિમા પ્રમુખ ઘડી તેથી એ જે કે હિંસા [illegible] તિર્યંચ અને નારકી વગેરેના જન્મનું દુઃખ આવશે. એટલે તેના- [illegible] તિર્યંચ અને નારકીનાં જન્મમાં આવવું પડે છે. ૫૦

સાધુઓને તે હિંસા પણ અહિંસાનુબંધી થાયછે.

साधूनामप्रमत्तानां सा चाहिंसानुबंधिनी ।
हिंसानुबंधविच्छेदाद्गुणोत्कर्षो यतस्ततः ॥ ५१ ॥

ભાવાર્થ—અપ્રમત્ત એવા સાધુઓની જે હિંસા છે, તે પણ અહિંસાનુબંધી હોયછે. કારણ કે, હિંસાનાં અનુબંધના વિચ્છેદથી ગુણનો ઉત્કર્ષ થાયછે. ૫૧

વિશેષાર્થ—અપ્રમત્ત એવા સાધુઓ એટલે [illegible] દશામાં રહેલા સાધુઓથી કદિ હિંસા થઇ જાય તો [illegible] તે હિંસા અહિંસાનુબંધી થાયછે. કારણ કે હિંસાનો અનુબંધ [illegible] [illegible] ત્યાં ગુણોનો ઉત્કર્ષ થાયછે, એટલે હિંસાના [illegible] [illegible] ગુણની વૃદ્ધિ થાયછે. ૫૧

એવી અહિંસા મુગ્ધજનને [illegible] [illegible]

मुग्धानामिय महत्वात् सानुबंधा न [illegible]
[illegible] संभाव्यत्वा [illegible] [illegible]

ભાવાર્થ—મુગ્ધ-અજ્ઞ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

હિંસાનુબંધિ હિંસા કોને થાય છે.?

हिंसानुबंधिनी हिंसा मिथ्यादृष्टेस्तु दुर्मतेः ।
अज्ञानशक्तियोगेन तस्याहिंसापि तादृशी ॥ ४९ ॥

ભાવાર્થ—દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિને હિંસાનુબંધી હિંસા થાય છે, અને તેની અહિંસા પણ અજ્ઞાન શકિતના યોગથી તેવીજ છે, એટલે હિંસા જેવીજ છે. ૪૯

વિશેષાર્થ—જેની દુષ્ટ બુદ્ધિ છે, એટલે જે દુષ્ટ આશયવાળો છે, એવા મિથ્યા દૃષ્ટિની હિંસા હિંસાનુબંધી છે. એટલે તેની એક હિંસામાંથી બીજી હિંસાની પરંપરા થાય છે. કદિ તે મિથ્યા દૃષ્ટિ અહિંસા કરે એટલે જીવદયા પાળે તો પણ, તેની જીવદયા પણ હિંસાના જેવીજ છે. ૪૯

તે વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરેછે.

येन स्याम्निन्हवादीनां दिविष दुर्गतिः क्रमात् ।
हिंसैव महती तिर्यङ् नरकादि भवांतरे ॥ ५० ॥

ભાવાર્થ—જેથી કરીને જમાલી વગેરે નિન્હવોને જીવદયા પાળતાં પણ દેવતામાં દુર્ગતિ થયેલ છે, તેથી અનુક્રમે તે મોટી હિંસા તિર્યંચ અને નરક વગેરેના ભવાંતરમાં થઈ જાયછે. ૫૦

વિશેષાર્થ—જમાલી વગેરે નિન્હવોએ જીવદયા પાળી, તોપણ તે હિંસા જેવી હોવાથી તેને દેવતામાં દુર્ગતિ એટલે સંધ્યા

જાતના દેવતાની ગતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. તેથી એ મે રી હિંસા અનુક્રમે તિર્યંચ અને નારકી વગેરેના ભવમાં લઇ જાયછે. એટલે તેનાથી તિર્યંચ અને નારકીનાં ભવમાં આવવું પડે છે. ૫૦

સાધુઓને તે હિંસા પણ અહિંસાનુબંધી થાયછે.

साधूना मप्रमत्तानां सा चाहिंसानु बंधिनी।
हिंसानुबंध विच्छेदाद्गुणोत्कर्षो यतस्ततः ॥ ५१ ॥

ભાવાર્થ—અપ્રમત્ત એવા સાધુઓની જે હિંસા છે, તે પણ અહિંસાનુબંધી હોયછે. કારણ કે, હિંસાનાં અનુબંધના વિચ્છેદથી ગુણનો ઉત્કર્ષ થાયછે. ૫૧

વિશેષાર્થ—અપ્રમત્ત એવા સાધુઓ એટલે સાતમા ગુણઠાણામાં રહેલા સાધુઓથી કદિ હિંસા થઇ જાય તો પણ, તે હિંસા અહિંસાનુબંધી થાયછે. કારણ કે હિંસાનો અનુબંધ વિચ્છેદ થયા પછી જ્યાં ત્યાં ગુણનો ઉત્કર્ષ થાયછે; એટલે હિંસાનો અનુબંધ નાશ પામવાથી ગુણની વૃદ્ધિ થાયછે. ૫૧

એવી અહિંસા મુગ્ધજનને કેવી થાયછે ?

मुग्धानामिय मज्ञत्वात् सानुबंधा न कर्हिचित्।
ज्ञानोद्रेका प्रमादाभ्या मस्या यदनुबंधनम्॥ ५२ ॥

ભાવાર્થ—મુગ્ધ-અજ્ઞ લોકોને તેવી અહિંસા કદિ પણ સાનુબંધ થતી નથી. કારણ કે, જ્ઞાનના અધિકપણાથી અને અપ્રમાદથી એનો અનુબંધ થાયછે. ૫૨

વિશેષાર્થ—ચાર્વાક એમ માને છે કે, આત્મ
જો આત્મા હોય તો, તે પ્રત્યક્ષ જણાવો જોઇએ.
શંકા કરે કે, ત્યારે 'હું' અને મારૂં એમ અહંકાર કે
તેને માટે ચાર્વાક લખે છે કે, તે અહંકારનો આપણે
થાય છે. તેમાં આત્માનું કાંઇ છેજ નહીં.

તે વાત સાબિત કરે છે.

मद्यांगेभ्यो मदव्यक्तिः प्रत्येकमसती यथा ।
मिलितेभ्यो हि भूतेभ्यो ज्ञानव्यक्तिस्तथा मत

ભાવાર્થ—જેમ મહુડાં, પાણી વગેરે પ્રત્યેક પદાર્
રાની શકિત નથી, પણ જ્યારે તેઓ બધાં સાથે મ
તેમાંથી મદશકિત પ્રગટ થાય છે, તેવી રીતે પંચ ભૂત
જ્ઞાનશકિત—ચેતનશકિત પ્રગટ થાય છે. ૧૧

વિશેષાર્થ—કદિ કોઇ પ્રશ્ન કરે કે, જો આત્મ
શરીરમાં ચેતનશક્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? તેના ઉ
જણાવે છે કે, જેમ મદિરા બનાવવામાં મહુડાં, પાણી
જુદા પદાર્થોમાં મદ-નીસ્સો ચડવાની શકિત નથી, પણ
પદાર્થો ભેગા મલે છે, ત્યારે મદશકિત પ્રગટ થાય છે,
પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ—એ પંચભૂત ચે
તનશકિત પ્રગટ થઇ આવે છે. આત્મા એવો કોઇ
નહીં. ૧૧

ભાવાર્થ— આ ચાર્વાકનું દર્શન મિથ્યા છે. કારણકે, તે જીવને પ્રત્યક્ષ માનતા પણ છે, વળી જીવના સંશયાદિ ગુ અભેદથી પ્રત્યક્ષ છે. ૧૬

વિશેષાર્થ—ઉપર પ્રમાણે જે ચાર્વાક દર્શન કહ્યું, તે મિથ્ છે. કારણકે, જીવ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતા નથી, અને જીવને જે સંશ યાદિ પ્રત્યક્ષ ગુણ છે, તેમાંજ જીવનું પ્રત્યક્ષપણું છે, અને જી તેમનાથી અભેદ પણે પ્રત્યક્ષ છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે ચાર્વાકના મત પ્રમાણે આત્મા–જીવ પ્રત્યક્ષ થઇ શકતો નથી, પ સંશય વગેરે તેના ગુણો તો અભેદ પણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે ઉપર જીવની પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ થાય છે. ૧૬

બીજી રીતે ચાર્વાક મતનું ખંડન કરે છે.

न चाहं मत्ययादीनां शरीरस्यैव धर्मता ।
नेत्रादिग्राह्यतापत्तेर्नियतं गौरवादिवत् ॥१७॥

ભાવાર્થ—જેમ કોઇ આદર આપે, તે નેત્રાદિકથી ગ્રાહ્ય વાથી આત્માને આદર મળે છે; તેવી રીતે 'હું' એવી જે પ્રતીતિ વગેરે થાય છે, તે આત્માનો ધર્મ છે, શરીરનો ધર્મ નથી. ૧૭

વિશેષાર્થ—'હું' અને 'મારૂ' એ અહંકારની પ્રતીતિ શરીરને થતી નથી, પણ આત્માને થાય છે. એટલે તે આત્મ ધર્મ છે, શરીરનો ધર્મ નથી, તે વાત દૃષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરેછે. જ્યારે કોઇ આપણને આદર આપે છે, ત્યારે આપણને જે આનંદ

ઉપજે છે, તે આત્માનો ધર્મ છે, શરીરનો નથી. તે આદર આપવાનું નેત્ર વગેરેથી માત્ર ગ્રાહ્ય થાય છે, એટલુંજ છે. તે ઉપરથી 'આત્મા છે' એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ૧૭

શરીરને આત્મા માનવાથી શો દોષ આવે છે ?

शरीरस्यैव चात्मत्वे नानुभूतस्मृतिर्भवेत् ।
बालत्वादिदशाभेदा नस्यैकस्यानवस्थितेः ॥१८॥

ભાવાર્થ—જો શરીરનેજ આત્મા માનીએ તો, અનુભવ કરેલ વસ્તુનું સ્મરણ ન થવું જોઈએ. વળી તે એક શરીરને બાલ્ય વગેરે દશાના ભેદ થાય છે, અને જો ભેદ ન માનીએ તો, અનવસ્થા દોષ લાગે છે. ૧૮

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર, ચાર્વાક મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે, જો શરીરને આત્મા માનીએ તો. અનુભવ કરેલ વસ્તુનું સ્મરણ ન થવું જોઇએ, કારણકે, શરીર જેવો આત્મા જડ થાય છે તો, તેને પૂર્વના અનુભવની વાત કેમ સાંભરે ? શરીરને તો અનુભૂત પ્રસંગનું સ્મરણ સંભવતું નથી, ત્યારે જે સાંભરી આવે છે, તે આત્માને લઇનેજ છે. વળી બાલ્ય, યૌવન, વૃદ્ધ ઇત્યાદિ શરીરની દશાના ભેદ છે, પણ આત્માને તેવા ભેદ નથી. આત્માની તો એક જ દશા છે, અને શરીરની દશા–અવસ્થા એક નથી. કારણકે, તેમાં અનવસ્થિત રહેવનો પ્રસંગ છે. ૧૮

વિશેષાર્થ—જગતમાં એક રાજા થાયછે, અને એક રાંક થાયછે, એ વિચિત્રતા પોતે કરેલાં કર્મને લઈને છે. જો એમ ન હોય તો, સુખ દુઃખ વગેરેનું વેદન થવાનું કાંઇ કારણ નથી. એટલે એક સુખી અને બીજો દુઃખી થાયછે, એ વાત બનેજ નહીં. સુખ અને દુઃખ કરેલાં કર્મોનુંજ ફળ છે. ૨૩

આત્મા–જીવ પ્રત્યક્ષ શી રીતે થાય છે ?

आगमाद्गम्यते धात्मा दृष्टेष्टार्थाविरोधिनः ।
तद्वक्ता सर्वविन्नैनं दृष्टवान् वीतकल्मषः ॥ २४ ॥

ભાવાર્થ—દૃષ્ટ-પ્રત્યક્ષ, અને ઇષ્ટાર્થ એટલે અનુમાન પ્રમાણ તેને અવિરોધી એવા આગમ પ્રમાણથી, આત્મા જાણી શકાય છે, તેના વક્તા પાપ રહિત અને સર્વજ્ઞ એવા શ્રીજિન ભગવંતે એ આત્માને જોયેલો છે. ૨૪

વિશેષાર્થ—આત્માને જાણવાને માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમા એ ત્રણે પ્રમાણો યોગ્ય છે. અને તે ત્રણે પ્રમાણો આગમ પ્રમાણમાં સર્વે છે કારણ કે, તે આગમ પ્રમાણ એ ત્રણ પ્રમાણની સાથે અવિરોધી છે, તે આગમ પ્રમાણથી આત્મા જાણી શકાય છે. કારણ કે, તે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞ અને નિષ્પાપ-નિર્દોષ એવા શ્રી જિન ભગવંતે તે આત્માને જોયેલો છે. ૨૪

આ લોકની પ્રવૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ બંધનની હેતુ છે, તેથી તેમાં પોતાના આત્માને કોણ દુઃખી કરે ?

प्रवृत्तानां च विरतो नामुष्मिन्नयः मरणपः ।
परबंधनहेतोः कः स्वात्मानमवसादयेत् ॥ २५ ॥

થઇ શકે. પણ જો એમ માનીએ તો, અર્થક્રિયા થતી થ
.માટે આત્મા નિત્ય નથી, આ પ્રમાણે બૌદ્ધ લોકો માને

તે ક્રમ અક્રમ વિશે વિશેષ કહે છે.

स्वभावहानितो ध्रौव्यं क्रमेणार्थक्रियाकृतौ ।
अक्रमेण च तद्भावे युगपत्सर्वसंभवः ॥३२॥

ભાવાર્થ—સ્વભાવની હાનિ થવાથી આત્મા ધ્રુવ
થાય. અનુક્રમે અર્થક્રિયાની આકૃતિને વિષે અને અક્રમ
ભાવને વિષે એકીસાથે વિચારતાં સર્વ સંભવ હોય છે, તેથ
મત સત્ય છે. ૩૨

વિશેષાર્થ—જો આત્માના સ્વભાવની હાની માન
આત્માને ધ્રુવપણું-સ્થિરપણું થાય. અને ક્રમવડે અર્થની
આકૃતિનો સંભવ છે. તથા અક્રમવડે આત્માના ભાવની
થાય છે. જો એકીસાથે એટલે ક્રમ-અક્રમ લઇએ તો,
સર્વ વાત સંભવે છે; તેથી આત્મા ક્ષણિક-અનિત્ય છે,
સત્ય ઠરે છે. ૩૨

ક્ષણિક મતને નિર્દોષ કહે છે.

क्षणिके तु न दोषोऽस्मिन् कुर्वद्रूपविशेषिते ।
ध्रुवे क्षणेऽनुत्पादा निवृत्तेश्च गुणो महान् ॥३३॥

ભાવાર્થ—'જે હું આ અનુભવું છું, તે હું સંભારૂં' એવા અવધારણથી આત્માને ત્રણ કાળનું એકત્વ જ્ઞાન [illegible] થી બાધિત થાય છે. ૩૮

વિશેષાર્થ—જેમ ક્ષણિકપણું માનીએ તો, એકત્વ બાધિત થાય છે. એટલે જે 'હું અનુભવું છું તેજ હું તેને સંભારૂં છું.' આ એકતાનું જ્ઞાન ક્ષણિકપણું માનવાથી બાધિત થાય છે. અનુભવ કરનાર અને સંભારનાર બંને એકજ પુરૂષ છે, કાંઈ જુદા જુદા પુરૂષ નથી. તો જો ક્ષણિક માનીએ તો, અનુભવ કરનાર અને સંભારનાર બંને જુદા જુદા થઇ જાય અને તેઓ જુદા જુદા છે નહીં. માટે ક્ષણિક મત તદ્દન ઉડી જાય છે. ૩૮

બંને મતને અસત્ય ઠરાવે છે.

नास्मिन् विपयबाधो यत् क्षणिकेऽपि तथैकता ।
नानाज्ञानान्वये तद्वत् स्थिरे नानाक्षणान्वये ॥ ३९ ॥

ભાવાર્થ—આત્માને નિત્ય માનવામાં વિષયનો બાધ છે કે નથી, અને ક્ષણિક મત પ્રમાણે પણ એમજ છે. વિવિધ જ્ઞાનનો અન્વય લેતા એકતા છે, અને સ્થિર આત્માને વિષે નાના પ્રકારના ક્ષણના સંયોગમાં એકતા જાણે. ૩૯

વિશેષાર્થ—જે મતમાં આત્મા નિત્ય માનવામાં આવે છે, તે મત મનનું આત્મને વિષયનો બાધ નથી. કારણ કે જો નિત્ય હોય, [illegible] [illegible] સાથી રીતે થાય? અને ક્ષણિકમાં

ભાવાર્થ—નીલાદિ વર્ણને વિષે ભેદ શક્તિ ન હોય, સુખે કેમ કહેવાય ? કારણ પરપુદ્ગલ વડે પણ એક ટાળ્યા વિના નાનાવિધપણું સંભવતું નથી. ૪૧

વિશેષાર્થ—નીલ, રાતો, પીળો વગેરે રંગની અંદર શક્તિ નથી, એમ શી રીતે કહેવાય ? અર્થાત્ ભેદ શક્તિ દેખાય છે, પણ તે તે ભેદ શક્તિ પુદ્ગલને લઈને છે, વસ્તુતાએ નથી. પર પુદ્ગલ વડે એક સ્વભાવને દૂર કર્યા વિના નાનાવિધપણું સંભવતું નથી એટલે વસ્તુનો એક સ્વભાવ છે, પણ તેની અંદર બીજાં પુદ્ગલો મળવાથી તેનું નાનાત્વ દેખાય છે. જો પુદ્ગલો તેમા યોજ્ય ન હોય તો, વસ્તુનો એક સ્વભાવ દેખાય છે. ૪૧

તે વાત બીજી રીતે દર્શાવે છે.

ध्रुवे क्षणेऽपि न प्रेम निवृत्तमनुपप्लवात् ।
ग्राह्याकार इव ज्ञाने गुणस्तन्नात्र दर्शने ॥ ४२ ॥

ભાવાર્થ—ધ્રુવ અને ક્ષણિક-લોચનને વિષે પણ ઉપપ્લવ-ઉપદ્રવ માટે નિવૃત્ત થએલો પ્રેમ ન જોઈએ જેમ ગ્રાહ્યાકાર જ્ઞાનને વિષે ગુણ છે, તેમ એ દર્શનમા ગુણ નથી. ૪૨

વિશેષાર્થ—ધ્રુવ એટલે નિશ્ચલ અને ક્ષણ-લોચન, અર્થાત પ્રત્યક્ષ તેને વિષે ઉપદ્રવ માટે નિવૃત્તપણે પ્રેમ ન જોઈએ. એટલે ઉપપ્લવ વિના જે પ્રેમ નિવૃત્ત થઈ જાય, એવો અસ્થિર

એમ ન જોઇએ. એવી માન્યતાવાળા આ દર્શનમાં ગુણ નથી. ને તેપર દ્રષ્ટાંત આપેછે. જેમ આકાકાર એટલે જેના આકાર ગ્રહણ કરી શકાય છે, એવા જ્ઞાનને જેમ ગુણ રહેલ છે, તેવા ગુણ એ દર્શનમાં રહેલ નથી. ૪૨

તે દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થાયછે.

मत्युतानित्यभावे हि स्वतः क्षणभ बुद्धितः।
हेत्वनादरतः सर्व क्रिया विफलता भवेत् ॥ ४३ ॥

ભાવાર્થ—ઊલટા અનિત્ય ભાવને વિષે તથા પોતાથી ક્ષણ બુદ્ધિ વડે હેતુનો અનાદર કરવાથી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થાયછે. ૪૩

વિશેષાર્થ—આત્મા અનિત્ય છે, એ મત માનવાથી તેમજ 'આત્મા ક્ષણિક છે,' એ મત અંગીકાર કરવાથી, હેતુનો અનાદર થાયછે. કારણ કે, આત્માને અનિત્ય માનવામાં અને ક્ષણિકવાદ સ્વીકારવામાં કોઇ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી; તેથી હેતુનો અનાદર થાય છે. જ્યારે હેતુનો અનાદર થયો, તો પછી સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થઈ જાય છે. કારણ કે, ક્રિયા હેતુ પૂર્વક થાય છે. તેથી અનિત્ય અને ક્ષણિક બંને મત સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. ૪૩

તે વિષે ઊપસંહાર કરેછે.

तस्मादिदमपि त्याज्य मनित्यत्वस्य दर्शनम् ।
नित्य सत्य चिदानंद पद संसर्ग मिच्छता ॥ ४४ ॥

तेथी आत्मानो तेनाथी मोक्ष कदि पण थइ शके नहीं. तेम जीव अने कर्मनो अनादि अने अनंत संबंध होवाथी, तेनो मोक्ष कदि पण न थाय. ६४

ते विषे विशेष कहे छे.

तदेतदत्यसंबद्धं यन्मिथो हेतु कार्ययोः ।
संतानानादिता बीजांकुरवत् देहकर्मणोः ॥ ६५ ॥

भावार्थ—ए हेतु असंबद्ध छे. जेम बीज अने अंकुरनो अनादि संबंध छे, तेम देह अने कर्मनो अनादि संबंध छे, एम कारण अने कार्यनो परस्पर संबंध छे. ६५

विशेषार्थ—ए बोलवुं असंबद्ध छे. केमके बीज अने अंकुरनो अनादि संबंध छे, तेम देह अने कर्मनो अनादि संबंध छे. कारण के, कार्य अने कारणनो परस्पर संबंध होवो जोइए. ६५

ते वात दृष्टांतथी सिद्ध करेछे.

कर्त्ता कर्मान्वितो देहे जीवः कर्मणि देहयुक् ।
क्रियाफलोपभुक्तत्वे दंडान्वितकुलालवत् ॥ ६६ ॥

भावार्थ—जेम दंड सहित कुंभारनी जेम क्रियानुं फळ भोगवे, ते असंबद्ध छे, तेम कर्म सहित जीव देहमां कर्त्तापणे

ભવ્ય અને અભવ્યનો ભેદ શી રીતે છે!

द्रव्यजावे समानेऽपि जीवाजीवत्वनेदवत् ।
जीवजावे समानेऽपि जव्याजव्यत्वयोर्जिदा ॥ ६ए ॥

ભાવાર્થ—જે દ્રવ્યની રીતે સર્વ દ્રવ્ય એક દ્રવ્ય રૂપે સમાન છે, તેમ જીવ અજીવ એ બે છે, પણ જીવપણે સર્વ જીવ સરખા છે, પણ તે ભવ્ય અને અભવ્ય એ બે ભેદ થાય છે. ૬૯

વિશેષાર્થ—જીવ અને અજીવ એ બે ભેદ જણાય છે; પણ જીવત્વ—જીવપણે સર્વ જીવ સરખા છે. તે વિષે દ્રવ્યનું દષ્ટાંત આપે છે, દ્રવ્ય જુદાં જુદાં લાગે છે, પણ દ્રવ્ય પણાની રીતે સર્વ દ્રવ્ય સમાન છે. તેવી રીતે સર્વ સરખા છે, પણ ભવ્ય અને અભવ્ય એવા તેના બે ભેદ પડી શકે છે. ૬૯

તે વિષે વિશેષ સમજૂતી આપે છે.

स्वाजाविकं च जव्यत्वं कलश प्रागजावतः ।
नाशकारणसाम्राज्या द्विनश्यन्न विरुध्यते ॥ ७० ॥

ભાવાર્થ—જેમ ઘટ ઉત્પત્તિ પહેલાં મૃત્તિકા સ્વભાવે છે, અને તે મૃત્તિકાનો નાશ થવાથી ઘડો પ્રગટે છે, તેમા કાંઇ વિરૂદ્ધ નથી; તેવી રીતે સ્વાભાવિક ભવ્યપણે કર્મની અનાદિ સંતતિના નાશરૂપ કારણના સામર્થ્યથી પરમાત્માપણું પ્રગટ થાય તે વિરૂદ્ધ નથી. ૭૦

વિશેષાર્થ—ભવ્ય જીવની અંદર જે ભવ્યપણું છે, તે સ્વાભાવિક છે. જ્યારે કર્મની અનાદિ સંતતિ નાશ પામે, ત્યારે તેનામાં પરમાત્માપણું પ્રગટ થઇ આવે છે, એટલે સ્વાભાવિક ભવ્યપણે કર્મની અનાદિ સંતતિનો નાશ થાય. તે કારણના બળથી પરમાત્માપણું પ્રગટ થાય, તે વિરૂદ્ધ નથી, તે વાત દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવે છે. જેમ મૃત્તિકાનો ઘડો તેની ઊત્પત્તિ પહેલાં સ્વભાવે મૃત્તિકા છે, અને જ્યારે તે ઘડો પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તે મૃત્તિકાનો નાશ થાય છે; તેમાં કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. તેવી રીતે ભવ્યપણાંમાં સમજવાનું છે. ૭૦

તે વાત ઘટાવેછે.

भव्योच्छेदो नचैवं स्यादूर्वानंत्यान्नजोंशवत् ।
प्रतिमादलवत्क्वापि फलत्वावेऽपि योगतः ॥ ७१ ॥

ભાવાર્થ—આકાશના અંશની જેમ મોટા અનંત પણાથી ભવ્યપણાનો ઉચ્છેદ થતો નથી, અને પ્રતિમાના દળની જેમ કોઈ ઠેકાણે યોગથી ફળ ઉપજે, તેમ મોક્ષનું ઊત્પન્ન થવાપણું થાય છે. ૭૧

વિશેષાર્થ—જેનો અંત નથી, એટલે જે અનંત છે, તે અનંત પણાને લઇને ભવ્યપણાનો ઊચ્છેદ થતો નથી. તે ઉપર દ્રષ્ટાંત આપે છે. જેમ આકાશના અંશનો ઊચ્છેદ ન થાય, એટલે ઘટની અંદર આવેલ આકાશ, ઘટના ભાંગવાથી આકાશનો ભંગ લાગે છે, અને ઘટ આખો હોય તો, આકાશ આખું લાગે છે; પણ વસ્તુતા-

એ આકાશ આખુંજ છે. ખડિત થતું નથી, તેમ વધતું નથી, તેવી રીતે કર્મના નાશથી આત્મા અધિક થતો નથી, તે વિષે કોઈ ઠેકાણે પ્રતિમાના દળનું દૃષ્ટાંત છે. પ્રતિમા પાષાણની હોય છે, તેનાં પાષાણથી બિંબ રૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મોક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૭૧

તે વિષે વિશેષ કહે છે.

नैतद्वयं वदामो यद्भव्यः सर्वोऽपि सिध्यति ।
यस्तु सिध्यति सोऽवश्यं भव्यएवेति नो मतम् ॥ ७२॥

ભાવાર્થ—અમે એમ કહેતા નથી કે, સઘળા ભવ્ય જીવ સિદ્ધિ પામે છે; પરંતુ જેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવશ્ય ભવ્યજ છે, એમ અમારો મત છે. ૭૨

ભવ્યપણું પણ નાશવંત છે.

ननु मोक्षेऽपि जन्यत्वा द्विनाशिनी भवस्थितिः ।
नैव प्रध्वंसवत्तस्या निधनत्वव्यवस्थितेः ॥ ७३ ॥

ભાવાર્થ—મોક્ષને વિષે પણ પ્રગટ થવાપણું નથી માટે ભવ સ્થિતિ નાશવંત છે; પરંતુ મોક્ષમાં અનંતપણાની સ્થિતિ છે, માટે મુક્તિનો નાશ નથી ૭૩

વિશેષાર્થ—ભવ્યપણાની સ્થિતિ પણ નાશવંત છે. કારણ કે, મોક્ષ વિષે પ્રગટ થવાપણું નથી, એટલે મોક્ષમાં પ્રગટપણું હોઈ

નથી. જ્યારે પ્રગટપણું ન હોય, તો પછી ભવ્યપણાની સ્થિતિ નાશવંત છે. અહિં કોઇ શંકા કરે કે, ત્યારે કોઇ વાર મોક્ષનો પણ નાશ થવાનો સંભવ કેમ ન થાય? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, મોક્ષમાં અનંતપણાની સ્થિતિ છે, એટલે મોક્ષ અનંત છે. કદિ પણ તેનો અંત થતો નથી, તેથી મોક્ષનો નાશ થવાનો સંભવજ નથી. ૭૩

ત્યારે આત્માની વધઘટ થાય છે કે નહીં, તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

आकाशस्येव वैविक्तं मुद्गरादेर्घटक्षये ।
ज्ञानादेः कर्मणो नाशे नात्मनो जायतेऽधिकम् ॥७४॥

ભાવાર્થ—જે મુદ્ગર વડે ઘડો ભાંગતાં, તે ઘડાનું આકાશ જુદું થયું, પણ આકાશની વૃદ્ધિ થઈ નહીં. તેમ જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થાય, પણ આત્મા અધિક થતો નથી. ૭૪

વિશેષાર્થ—ઘડાની અંદર આકાશ રહેલ છે, તે ઘડો મુદ્ગરના ઘાથી ભાંગી નાંખતાં, તેની અંદર રહેલ આકાશ વૃદ્ધિ પામતું નથી. અર્થાત્ ઘટાકાશથી મહાકાશની વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી રીતે કર્મ અને આત્માનો સાથે સંબંધ છે. કર્મનો નાશ થવાથી, આત્માની વૃદ્ધિ થતી નથી, એટલે કર્મ નાશ પામ્યાં એટલે તેટલા ભાગનો આત્મા વૃદ્ધિ પામતો નથી, એમ સમજવું. ૭૪

કર્મનાં પરમાણુઓનો સંબંધ કેવો છે?

न च कर्माणु संबंधान्मुक्तस्यापि न मुक्तता ।
योगानां बंधहेतूना मपुनर्भव संभवात् ॥ ७५ ॥

ભાવાર્થ—સર્વત્ર મોક્ષ નથી, એ વાત સંભવે છે. [illegible] તે હમણાં નથી. તેનું પ્રગટ થવાપણું પણ નથી, અને [illegible] પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; માટે જેનો હેતુ પ્રગટ નથી, તેનો સંશય છે.

વિશેષાર્થ—મોક્ષ સર્વત્ર નથી. કારણ કે, તે હમણાં [illegible] તો નથી, તો તેનું પ્રગટપણું કેમ હોય? અને સંસાર તો [illegible] દેખાય છે; તેથી સંસાર સર્વત્ર છે, અને મોક્ષ સર્વત્ર નથી. નિયમ છે કે, જેનો હેતુ પ્રગટ નથી, એટલે જેનું કારણ દેખાતું નથી, તે હોયજ નહીં. તેના હોવામાં સંશય રહેલો છે.

તે વાત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમાં ઘટાવે છે.

मोक्षोपायोस्तु किंत्वस्य निश्चयो नेति चेन्मतम् ।
तत्र रत्नत्रयस्यैव तथा भाव विनिश्चयात् ॥ ८२ ॥

ભાવાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય છે વા નથી, એ વાતનો [illegible] નથી, માટે એ મત અસત્ય છે, અને મોક્ષના હેતુરૂપ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર—એ ત્રણ રત્નની જેમ ભાવના [illegible] જણાય છે. ૮૨

વિશેષાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય છે કે નથી, એ વાતનો [illegible] નથી, એમ પ્રતિપાદન કરનારો મત પણ અસત્ય છે. અને [illegible] ના નિશ્ચયથી જ જણાય છે કે, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર-એ ત્રણ રત્નો મોક્ષના હેતુરૂપ છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મોક્ષનો ઉપાય છે જ. ૮૨

તે વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે.

भवकारणरागादि प्रतिपक्ष मदः खलु ।
तद्विपक्षस्य मोक्षस्य कारणं घटतेतराम् ॥ ८३ ॥

ભાવાર્થ—એ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સંસારના-કારણ રૂપ એવા રાગાદિકના પ્રતિપક્ષ રૂપ છે, અને તે સંસાર રૂપ કાર્યના શત્રુરૂપ મોક્ષના કારણ જે ઉપાય તે ઘટે છે. ૮૩

વિશેષાર્થ—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ આ સંસારના કારણ રૂપ એવા રાગાદિકના પ્રતિપક્ષ રૂપ છે-શત્રુ રૂપ છે; તેથી તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર-એ ત્રણે મોક્ષના ઉપાય તરીકે ઘટે છે. એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરવાથી અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૩

રત્નત્રયની પ્રાપ્તિથી શું થાય છે?

अथ रत्नत्रयप्राप्तेः प्राक्कर्मलघुता यथा ।
परतोऽपि तथैव स्यादिति किं तदपेक्षया ॥ ८४ ॥

ભાવાર્થ—હવે તે ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થવાથી પૂર્વભવનાં કર્મની જેમ લઘુતા થાય, તો બીજાથી પણ તેમજ થાય, એ અપેક્ષાએ અવધિ નથી, તો પણ શું થયું? ૮૪

વિશેષાર્થ—જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિથી પૂર્વ ભવનાં કર્મની જેમ લઘુતા થાય છે, એટલે જ્ઞાન દર્શન

ભાવાર્થ—કાંઇક જાણીને અને કાંઇક સાંભળીને પોતાના આત્માને પંડિત માનનારા જે પુરૂષો કદાગ્રહ રાખે છે, તેઓએ વાણી—સરસ્વતીના મુખને મુખે ચુંબન કર્યું છે, પણ સરસ્વતીની લીલાના રહસ્યને પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ૩

વિશેષાર્થ—જરા થોડું જાણી અને થોડું સાંભળી જે પુરૂષો પોતાના આત્માને પંડિત માને છે, તે પુરૂષો કદાગ્રહને લઈને સરસ્વતિ—વાણીના રહસ્યને મેળવી શકતા નથી. તેઓ તો માત્ર સરસ્વતિના મુખનું ચુંબન કરે છે, એટલે તેમને શાસ્ત્રનું ઉપરચોટીયું જ્ઞાન થાય છે, ખરેખરૂં શાસ્ત્રનું રહસ્ય તેમના જાણવામાં આવતું નથી. કહેવાનો આશય એવોછે કે, જેમને શાસ્ત્રની વાણીનું યથાર્થ રહસ્ય જાણવું હોય, તેમણે કદાગ્રહી ન થવું જોઇએ. ૩

કદાગ્રહી પુરૂષો જગત્‌ને વિટંબના કરે છે.

असद्‌ग्रहोत्सर्प दतुच्चदर्पैर्बोधां शतांधी कृत मुग्धलोकैः ।
विडंबिता हंत जडैर्वितंडा पांडित्य कंडूलतया त्रिलोकी ॥४॥

ભાવાર્થ—કદાગ્રહથી જેમને ભારે ગર્વ ઉત્પન્ન થયો છે, અને જ્ઞાનનો જરા અંશ મેળવી જેમણે ભોળા લોકોને અંધ કર્યા છે, એવા જડ પુરૂષોએ વિતંડાવાદની—પંડિતાઈની ખુજલી વડે આ ત્રણ લોકને વિડંબના પમાડી છે. ૪

વિશેષાર્થ—કદાગ્રહી પુરૂષોને ભારે ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ થોડા જ્ઞાનનો અંશ પ્રાપ્ત કરી. કદાગ્રહથી ભારે ગર્વને

ધારણ કરે છે, અને તે જ્ઞાનના થોડા અંશથી ભોળા લોકોને અંધ કરી નાંખે છે; તેવા જડ પુરૂષો આ ત્રણ જગતને હેરાન કરે છે. તેઓ વિતંડા-વૃથા વાદ કરવાની પંડિતાઈ રૂપી ખુજલીથી લોકોને વિડંબના પમાડે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, કદાગ્રહને ધારણ કરનારા લોકો ઉત્તમ પંડિત હોતા નથી. તેઓ ભારે ગર્વ ધારણ કરે છે, અને અલ્પજ્ઞાન વડે ભોળા લોકોને છેતરે છે; તેથી સર્વથા કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪

કદાગ્રહથી મનુષ્ય કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ જેવો થાય છે.

विधोर्विवेकस्य न यत्र दृष्टि स्तमोघनं तत्त्वरविर्विलीनः
अशुक्लपक्ष स्थितिरेष नूनमसद्ग्रहात्स्थूलमतिर्मनुष्यः॥५॥

ભાવાર્થ—કદાગ્રહથી સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યની સ્થિતિ ખરેખર કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવી થઇ જાય છે. જેમાં વિવેકરૂપી ચંદ્રની તો દૃષ્ટિ-દર્શનજ નથી, ઘાટું અંધકાર હોય છે, અને જેમાં તત્ત્વરૂપી સૂર્ય વિલય પામી ગયો હોય છે. ૫

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ શ્લોકથી કદાગ્રહી મનુષ્યને કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવી સ્થિતિવાળો વર્ણવે છે. જે માણસ કદાગ્રહ રાખે છે, અને સ્થૂલ બુદ્ધિવાળો હોય છે, તેની સ્થિતિ કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવી થઇ જાય છે. કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રે જેમ ચંદ્ર દર્શન થતું નથી, તેમ તે માણસનો વિવેક રૂપી ચંદ્ર અદૃશ્ય થાય છે. તે રાત્રે અંધકાર ઘાટું હોય છે, તેમ તે માણસને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર ઘાટું હોય છે. કૃષ્ણપક્ષની રાત્રે સૂર્ય અસ્ત પામી

જાય છે, તેમ તે માણુનો તત્ત્વરૂપી સૂર્ય અસ્ત પામી જાય છે, તે
થી સર્વથા કદાગ્રહને છોડી દેવો જોઇએ. પ

કદાગ્રહને આમાવાસ્યાની રાત્રિનું રૂપક આપે છે.

कुतर्कदात्रेण लुनाति तत्त्व-
वल्लीं रसान् सिंचति दोषवृक्षे ।
क्षिपत्यधः स्वादुफलं शमाख्य-
मसद् ग्रहः कोपि कुहू विलासः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—કદાગ્રહ એ કોઇ આમાવાસ્યાનો વિલાસ છે. તે
કુતર્ક રૂપી દાતરડાથી તત્ત્વ રૂપી વેલને છેદે છે, દોષ રૂપી વૃક્ષ ઉ
પર રસનું સિંચન કરે છે, અને શમ નામનું સ્વાદિષ્ટ ફળ નીચે
પાડી ફેંકી દે છે. ૬

વિશેષાર્થ—કદાગ્રહને અમાવાસ્યાનું રૂપક આપે છે. તેમાં
કુતર્ક રૂપી દાતરડાથી તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ વેલોને છેદવામાં આવે છે,
દોષ રૂપી વૃક્ષ ઉપર રસનું સિંચન કરવામાં, અને શમ નામનું
સ્વાદિષ્ટ ફલ નીચે ફેંકી દેવામાં આવે છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એવો
છે કે, જો કદાગ્રહ રાખવામાં આવે તો, નઠારા તર્કો ઉત્પન્ન થાય છે
અને તેથી તત્ત્વ જ્ઞાન નાશ પામે છે, ઘણા દોષો વૃદ્ધિ પામે છે,
અને શમનો નાશ થઇ જાય છે તેથી કદાગ્રહ સર્વથા ત્યાજ્ય છે.
અથવા કહુ શબ્દનો અર્થ પક્ષી પણ થાય છે, અને તેને વિષે
જુ બધા અર્થ ઘટાવી શકાય છે. ૬

કદાગ્રહને પાષાણનું રૂપક આપી વર્ણવે છે.

असद्ग्रहग्रावमये हि चित्ते न क्वापि सद्भावरसः प्रवेशः ।
इहांकुरश्चित्तविशुद्धबोधः सिद्धांतवाचां बत कोऽपराधः ॥७॥

ભાવાર્થ—કદાગ્રહ રૂપ પાષાણથી વ્યાપ્ત એવા ચિત્તમાં કોઇ ઠકાણે પણ સદ્ભાવ રૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી. તો અહિં ચિત્ત વિશુદ્ધ બોધરૂપ અંકુર તો ક્યાંથી પ્રગટ થાય? તેમાં સિદ્ધાંત વાણીનો શો અપરાધ છે?

વિશેષાર્થ—જેમ પાષાણની અંદર રસનો પ્રવેશ થતો નથી, તેમ કદાગ્રહરૂપ પાષાણથી વ્યાપ્ત એવા હૃદયમાં સદ્ભાવરૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી. જેમ રસનો પ્રવેશ થયા વિના વૃક્ષનો અંકુર પ્રગટ થતો નથી, તેમ સદ્ભાવરૂપ રસનો હૃદયમાં પ્રવેશ થયા વિના ચિત્તના શુદ્ધ બોધરૂપી અંકુરો પ્રગટ ક્યાંથી થાય? જ્યારે સદ્ભાવરૂપ રસ અને ચિત્તના શુદ્ધ બોધરૂપ અંકુર પ્રગટ ન થાય, તો પછી તેમાં સિદ્ધાંત વાણીનો શો અપરાધ? કહેવાને. આશય એવો છે કે, જો હૃદયમાં કદાગ્રહ રાખવામાં આવે, તો તેમાં સદ્ભાવ પ્રગટ થતો નથી, અને સદ્ભાવ વિના ચિત્તની શુદ્ધીરૂપ બોધ પણ થતો નથી, તો પછી કદિ સિદ્ધાંત વાણી કાનમાં આવી હોય, તો પણ તે શા કામની? ૭

વ્રત, તપ અને પિંડશુદ્ધિ કરવામાં આવે તોપણ કદાગ્રહ હોય તો, તેનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.

व्रतानि चीर्णानि तपोऽपि तप्तं कृता प्रयत्नेन च पिंडशुद्धिः ।
अभूत्फलं यत्तु न निन्हवाना मसद्ग्रहस्यैव हि सोऽपराधः ॥८॥

ભાવાર્થ—નિન્હવોએ વ્રતો કરેલાં હોય છે, તપ હોય છે, અને પ્રયત્નથી પિંડશુદ્ધિ કરી હોય છે, તોપણ તેમને મળતું નથી, એ તેમના કદાગ્રહનોજ અપરાધ છે. ૮

વિશેષાર્થ—નિન્હવો વ્રતો કરે છે, તપસ્યા આ અને પ્રયત્ન કરી પિંડશુદ્ધિ કરે છે, તોપણ તેમને ફળ પ્રાપ્ત નથી, એ અપરાધ કદાગ્રહનોજ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જો કદાગ્રહ હોય તો, ગમે તેટલાં વ્રતો કરે, ગમે તેવી તપસ્યા અને મોટો પ્રયત્ન કરી પિંડશુદ્ધિ, કરે તોપણ તે સર્વ ફ છે; તેથી કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૮

જો કદાગ્રહ ગળે વળગ્યો હોય તો, તેને એક જાતનું ભોજન કરવા દેતો નથી.

स्थाले स्वबुद्धिः सुगुरोश्च दातु रुपस्थिता काचन मोदकाली ।
असद्ग्रहः कोऽपि गले गृहीत स्तथापि भोक्तुं न ददाति

ભાવાર્થ—ગુરૂ રૂપી પીરસનાર, બુદ્ધિરૂપી થાળમાં, કોઇ જ્ઞાનરૂપ મોદકની પંક્તિ પીરસવા તત્પર થાય, તથાપિ ગળે લાગેલ દુષ્ટ કદાગ્રહ ભોજન કરવા દેતો નથી. ૯

વિશેષાર્થ—જેમ પીરસનાર માણસ થાળમાં લાડુ પીરસે પણ જો કાંઇ ગળે લાગે તો, ભોજન થઇ શકે નહીં; તેવી રીતે બુદ્ધિરૂપી થાળમા શુદ્ધ જ્ઞાન રૂપ લાડુ, ગુરૂ રૂપી પીરસનાર પીરસે પણ જો દુષ્ટ કદાગ્રહ ગળે લાગે તો, તે શુદ્ધ જ્ઞાન રૂપ લાડું એ

કદાગ્રહથી, પામર પુરૂષોનો સંગ કરનારા પુરૂષોની પ્રીતિ, વિદ્વાનો ઊપર થતી નથી.

असद्ग्रहात्पामर संगतिं ये कुर्वंति तेषां न रति र्बुधेषु ।
विष्टासु पुष्टाः किल वायसा नो मिष्टान्ननिष्टा प्रसभं भवंति॥११॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષો કદાગ્રહથી પામર પુરૂષોનો સંગ કરે છે, તેઓને વિદ્વાન્ પુરૂષોની ઊપર પ્રીતિ થતી નથી. વિષ્ટાથી પુષ્ટ થયેલા કાગડાઓ બળાત્કારે પણ મિષ્ટાન્નમાં આસક્ત થતા નથી. ૧૧

વિશેષાર્થ—જ્યારે પુરૂષોને કદાગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેઓને પામર પુરૂષોનો સંગ થાય છે, અને જે પુરૂષોને પામર પુરૂષોનો સંગ થયો તેઓને પછી વિદ્વાન્ પુરૂષોની ઉપર પ્રીતિ થતી નથી. તે ઉપર દ્રષ્ટાન્ત આપે છે. વિષ્ટાનું ભક્ષણ કરી પુષ્ટ થયેલા કાગડાઓ બળાત્કારે પણ મિષ્ટાન્ન ઉપર આસક્ત થતાં નથી. તેથી પામર પુરૂષોના સંગને કરાવનારા અને વિદ્વાનો તરફ અપ્રીતિ કરાવનારા કદાગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૧

કદાગ્રહથી, પુરૂષ યુક્તિનો ત્યાગ કરી વિપરીત બુદ્ધિ કરે છે.

निरीक्षमाणेव मतिं न युक्तौ युक्तिं नयोरयः प्रगतं निगृह्य ।
असद्ग्रहादेव न कस्य हास्यो मतः परालाप्यमपास्यमानः ॥१२॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ યુક્તિને વિષે પોતાની બુદ્ધિને જોડતો નથી, અને કદાગ્રહથી પોતાની યુક્તિને બળાત્કારે યોજે છે, તે પુરૂષને નમસ્કાર છે. નદીના જળ પાસે કદાગ્રહથી ઘડામાં જળ રાખનાર પુરૂષ કોને હાસ્ય કરવા યોગ્ય નથી થતો ! ૧૨

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષ ગુરૂના મુખથી શાસ્ત્રની યુક્તિ સાંભળી તેમાં પોતાની બુધ્ધિ જોડે નહીં અને કદાગ્રહથી બળાત્કારે પોતાની વિપરીત યુક્તિ જોડે, તેવા પુરૂષને નમસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. અર્થાત્ તે પુરૂષને નિરખવો ન જોઇએ. તેની તો ઉપેક્ષાજ કરવી જોઇએ. જેમ કોઈ પુરૂષ નદીના જળ પાસે પાણીનો ઘડો ભરીને બેસે તે પુરૂષ જેવો હાસ્ય કરવા યોગ્ય છે, તેવોજ તે પુરૂષ હાસ્ય કરવા યોગ્ય છે ૧૨

જેનામાં કદાગ્રહ નાશ પામ્યો ન હોય, તેવા પુરૂષને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું યોગ્ય નથી.

असद्ग्रहो यस्य गतो न नाशं न दीयमानं श्रुतमस्य शस्यम् ।
न नाम वैकल्यविकल्पितस्य प्रौढा प्रदातुं घटते नृपश्रीः ॥ १३ ॥

ભાવાર્થ—જેનો કદાગ્રહ નાશ પામ્યો ન હોય, તેવા પુરૂષને શાસ્ત્રજ્ઞાન આપવું પ્રશંસનીય નથી. ગાંડાપણાથી કલ્પિત થયેલા પુરૂષને પ્રૌઢ એવી રાજલક્ષ્મી આપવી ઘટે નહીં. ૧૩

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષનો કદાગ્રહ નાશ પામ્યો નથી, તેવા પુરૂષને શાસ્ત્રજ્ઞાન આપવું ઠીક નથી. એટલે કદાગ્રહ વાળા પુરૂષને

શાસ્ત્ર જ્ઞાન આપવું નકામું છે, કારણ કે કદાગ્રહને લઈને શાસ્ત્રનો બોધ પ્રાપ્ત થતો નથી, તે ઉપર દ્રષ્ટાંત આપે છે. જે ગાંડો થઈ ગયો હોય તેને પ્રૌઢ રાજલક્ષ્મી આપવી ઘટતી. અર્થાત્ કદાગ્રહ વાળો પુરૂષ ગાંડાના જેવો સમજવો. ૧૩

કદાગ્રહી માણસને શાસ્ત્રીય, જ્ઞાન આપવાથી તેનો અને શાસ્ત્રીનો બંનેનો નાશ થાય છે.

आमे घटे वारि धृतं यथा स-
न्निनाशयेत्तं च घटं च सद्यः ।
असद् ग्रह ग्रस्तमते स्तथैव
श्रुतात्मदत्ता द्रुतयो विनाशः ॥ १४ ॥

ભાવાર્થ—જેમ કાચા ઘડામાં રહેલું પાણી પોતાનો ઘડાનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તેમ કદાગ્રહથી જેની બુદ્ધિ ગ્રસ્ત થેલી છે, એવા પુરૂષને શાસ્ત્ર જ્ઞાન આપવાથી તે શાસ્ત્રનો પોતાનો બંનેનો નાશ થાય છે. ૧૪

વિશેષાર્થ—જે પુરૂષની બુદ્ધિ કદાગ્રહથી ગ્રસ્ત થઈ લી છે, તેવા પુરૂષને શાસ્ત્ર શીખવવાથી તે શાસ્ત્રનો ખનારનો બંનેનો નાશ થાય છે. તે વાત દ્રષ્ટાંત આપી સિદ્ધ છે. જેમ કાચા ઘડામાં નાખેલું પાણી પોતાનો અને ઘડાનો બંનેનો નાશ કરે છે, તેમ કદાગ્રહવાળા પુરૂષને શીખવેલું જ્ઞાન

તે નાશ પામે છે, અને તે જ્ઞાનવાળાનો નાશ કરે છે, એટલે કદાગ્રહવાળાને જ્ઞાન શીખવવું ન જોઇએ ૧૪

કદાગ્રહવાળાને જે હિતોપદેશ આપે, તે મૂઢ સમજવો.

असद् ग्रह ग्रस्तमतेः प्रदत्ते
हितोपदेशं खलु यो विमूढः ।
शुनी शरीरे स महोपकारी
कस्तुरिका लेपनमादधाति ॥ १५ ॥

ભાવાર્થ—જેની બુદ્ધિ કદાગ્રહમાં ગ્રસ્ત થઇ ગયેલી છે, એવા પુરૂષને જે મૂઢ પુરૂષ હિતોપદેશ આપે છે, તે પુરૂષ મહાન ઉપકારી થઇ, કુતરીના શરીર ઉપર કસ્તુરીનો લેપ કરે છે. ૧૫

વિશેષાર્થ—જેના હૃદયમાં કદાગ્રહ વાસ કરીને રહ્યો હોય, તેવા પુરૂષને કદિ પણ ઉપદેશ આપવો નહીં. કારણકે, કદાગ્રહી મનુષ્યને આપેલો ઉપદેશ વ્યર્થ થઇ જાય છે. તે વાત દ્રષ્ટાંત પૂર્વક સમજાવે છે. મૂઢ પુરૂષ કદાગ્રહી પુરૂષને હિતોપદેશ આપેછે, તે કુતરીના શરીર ઉપર કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, એટલે કુતરીના શરીર ઉપર કસ્તુરીનો લેપ કરવો જેવો અનુચિત અને નકામો છે, તેવી રીતે કદાગ્રહી મનુષ્યને હિતોપદેશ આપવો, તે અનુચિત અને નકામો છે. ૧૫

તેજ વાત બીજીરીતે દર્શાવે છે.

कष्टेन लब्धं विशदागमार्थं ददाति योऽसद्ग्रह दूषिताय ।
स खिद्यते यत्न शतोपनीतं बीजं वपन्नूषर भूमिदेशे ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ કષ્ટવડે પ્રાપ્ત કરેલા આગમના સ્પષ્ટ અર્થને, કદાગ્રહથી દૂષિત થયેલા માણસને આપે છે તે સેંકડો યત્નવડે પ્રાપ્ત કરેલાં બીજને ક્ષારવાળી જમીનમાં વાવતાં ખેદ પામે છે. ૧૬

વિશેષાર્થ—આગમના ઊજવળ અર્થને મેળવી, જે કદાગ્રહી માણસને તે આપે છે, તે સેંકડો પ્રયત્ન કરી બીજને ખારવાળી જમીનમાં વાવે છે. ખારવાળી જમીનમાં વાવેલું બીજ નિષ્ફળ થાય છે, તેમ કષ્ટથી મેળવેલો આગમનો અર્થ કદાગ્રહી પુરૂષને સમજાવવાથી નિષ્ફળ થાય છે; તેથી તેવા પુરૂષને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ ન આપવો જોઇએ. ૧૬

કદાગ્રહી પુરૂષ ગુરૂપાસે શાસ્ત્રો સાંભળે, તો પણ તે ગુરૂની આજ્ઞા માનતો નથી.

शृणोति शास्त्राणि गुरोस्तदाज्ञां करोति नासद्ग्रहवान् ।
विडम्बनं मन्ये [illegible]

વિશેષાર્થ—કદાગ્રહી પુરૂષ જે ગુણો મેળવે, તે ગુણે વિપરીતપણે પ્રવર્ત્તે છે. તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જે ચાતુર્ય કરે તે દંભને માટે થાય છે. તેની કવિત્વ બુદ્ધિની પટુતા તે છેતરવાને માટે થાય છે, એટલે તે કવિતા રચીને બીજાઓને છે. જો તેનામાં ધૈર્ય દેખાય તો, તે ગર્વને માટે થાય છે. ધૈર્ય ગુણ વડે તે ગર્વ ધારણ કરે છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ કદાગ્રહી પુરૂષ શાસ્ત્રજ્ઞ, કવિ કે ધીર બને તો, તેનામાં દંભ વંચકતા અને ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કદાગ્રહીના ગુણો વિપરીતપણે પરિણામે છે. ૧૮

કદાગ્રહી પુરૂષની મૈત્રી પણ દુઃખ આપે છે.

आगृहग्रहगेन सार्धं सांगत्यं [illegible] दुःखमेति [illegible]
[illegible] यथा [illegible] ॥ १९

ભાવાર્થ—કદાગ્રહી પુરૂષની સાથે મૈત્રી કરનારો પણ ચારે તરફ તેવું દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે, કે જેવું દુઃખ વૃક્ષ પોતાની પાસે આવેલા [illegible] ડાળીઓની [illegible] વગેરેને [illegible] છે. ૧૯

વિશેષાર્થ—જેમ [illegible] વૃક્ષ પોતાની પાસે રહેલા [illegible] [illegible] ની [illegible] [illegible] છે, તેવું દુઃખ કદાગ્રહી પુરૂષની સાથે મૈત્રી કરનારો [illegible] તેની [illegible] કદાગ્રહી પુરૂષની મૈત્રીથી [illegible] ૧૯

વિશેપાર્થ—જે પુરૂષો દુરાગ્રહ રાખનારા છે, તેઓ અધમ છે. તેમની સ્થિતિ પણ અધમ થાયછે. તેઓને પ્રિય લાગે છે, પણ ગુણવાન્ પુરૂષ પ્રિય લાગતો નથી. પુરૂષોની સાથે મૈત્રી થાયછે, પણ તત્ત્વવેત્તાઓની સાથે થતી નથી. અર્થાત્ દુરાગ્રહી પુરૂષો સ્વાર્થી અને કુસંગી તેવી અધમ સ્થિતિવાળા દુરાગ્રહી પુરૂષોનો સર્વથા ત્ય. જોઈએ. ૨૧

એ દુરાગ્રહને ત્યાગ કરનારા પુરૂષને શું થાય છે

इदं विदंस्तत्त्व मुदार बुद्धि रसद्ग्रहं यस्तृणवत् जहाति।
जहाति नैनं कुलजेव योषित् गुणानुरक्ता दयिता यशःश्रीः

ભાવાર્થ—ઉદાર બુદ્ધિવાલો જે પુરૂષ આ તત્ત્વને ગ્રહને તૃણની જેમ છોડી દેછે, તેને ગુણાનુરાગી એવી ઓની જેમ ગુણાનુરાગી એવી પ્રિય યશ લક્ષ્મી છોડતી નથી.

વિશેપાર્થ—ઉદાર બુદ્ધિવાલો પુરૂષ 'કદાગ્રહ સર્વથા કરવા યોગ્ય છે' એવા તત્ત્વને જાણી તે કદાગ્રહને તૃણવત્ ગણી દેછે, તે પુરૂષને ગુણાનુરાગી એવી કુલીન ઓની જેમ યશ છોડતી નથી. યશલક્ષ્મી પણ ગુણાનુરાગી હોવાથી તે પુરૂષને તી નથી. અહિં यशः એ શબ્દથી ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું 'विमय' એ નામ સૂચવ્યું છે ૨૨

इति कदाग्रह त्यागाधिकार चतुर्दशः।

अधिकार १५ मो.

योगाधिकार.

असद्ग्रहव्ययाद् ध्वस्तमिथ्यात्वविषविप्रुषः ।
सम्यक्त्वशालिनोऽध्यात्मशुद्धेर्योगः प्रसिध्यति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—કદાગ્રહના ત્યાગથી જેનો મિથ્યાત્વ રૂપ વિષનો બિંદુ નાશ પામેલ છે, અને જે સમ્યક્ત્વથી શોભે છે, એવા પુરૂષને અધ્યાત્મની શુદ્ધિથી યોગ સિદ્ધ થાય છે. ૧

વિશેષાર્થ—હવે ગ્રંથકાર પંદરમા યોગાધિકારનો આરંભ કરે છે. ઉપરના અધિકારમાં કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવાને કહ્યું. તે કદાગ્રહનો ત્યાગ કર્યો પછી યોગની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી હવે પંદરમા યોગાધિકારનો આરંભ કરે છે જ્યારે કદાગ્રહનો ત્યાગ કરે, ત્યારે મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે; તેથી કહ્યું છે કે, જેનો મિથ્યાત્વ રૂપ વિષનો બિંદુ નાશ પામેલ છે. જ્યારે મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે, ત્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. જ્યારે આત્મ શુદ્ધિ થઇ, ત્યારે યોગની સિદ્ધિ તત્કાળ થાય છે. ૧

કર્મ અને જ્ઞાન નામના યોગના બે ભેદ છે.

कर्मज्ञान विभेदेन स द्विधा तत्र चादिमः ।
आवश्यकादि विहितः क्रियारूपः प्रकीर्त्तितः ॥ २

ભાવાર્થ—તે યોગ કર્મ અને જ્ઞાન એવા ભેદથી બે પ્ર... છે. તેમાં આવશ્યક વગેરે રહિત એવો ક્રિયા રૂપ તે ... કહેવાય છે. ૨

વિશેષાર્થ—કર્મ અને જ્ઞાન એવા બે ભેદથી યોગ બે પ્ર... રનો છે. એટલે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ, એવા તેના બે પ્ર... તેમાં આવશ્યક વગેરેથી રહિત જે ક્રિયા રૂપ તે પહેલો કર્મ... કહેવાય છે. ૨

કર્મયોગનું સ્વરૂપ.

शारीरस्पंद कर्मात्मा यदयं पुण्यलक्षणम् ।
कर्मातनोति सद्रागा त्कर्म योग स्ततः स्मृतः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—શરીરની ચેષ્ટા રૂપ કર્મ કરનારો આત્મા જે... રાગથી પુણ્ય કર્મને વિસ્તારે છે, તેથી તે કર્મયોગ કહેવાય છે. ૩

વિશેષાર્થ—શરીરની ચેષ્ટા રૂપ કર્મ કરનાર કર્માત્મા... વાય છે. તે સારા રાગથી પુણ્ય કર્મને વિસ્તારે છે, તેથી તે કર્મ... કહેવાય છે. એટલે આત્મા-જીવ સારાં કર્મ કરે, તે કર્મ... કહેવાય છે. ૩

કર્મયોગથી શું ફળ મળે છે ?

आवश्यकादि रागेण वात्सल्याद्भगवद्गिराम् ।
प्राप्नोति स्वर्गसौख्यानि न याति परमं पदम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—આવશ્યકાદિ ક્રિયા ઉપર રાગ રાખવાથી, અને
ત્વંતની વાણી તરફ પ્રેમભાવ કરવાથી, માણસ સ્વર્ગના સુખને
મે છે. પરમપદ-મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪

વિશેષાર્થ—આવશ્યકાદિ ક્રિયા ઉપર રાગ કરવાથી, અને
ગવંતની વાણી તરફ પ્રેમભાવ કરવાથી, અર્થાત્ કર્મયોગ સાધવાથી
ાણસ સ્વર્ગનાં સુખને મેળવી શકે છે. મોક્ષપદને મેળવી શકતો
થી. એટલે કર્મયોગ સ્વર્ગ સુખને આપનાર છે. મોક્ષપદને
ાપનાર નથી. ૪

જ્ઞાનયોગનું સ્વરૂપ.

ज्ञानयोगस्तपः शुद्धमात्मरत्येकलक्षणम् ।
इंद्रियार्थोन्मनीभावात्स मोक्षसुखसाधकः ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—આત્મરતિ જેનું એક લક્ષણ છે, એનું શુદ્ધ તપ,
તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. તે જ્ઞાનયોગ ઇંદ્રિયોના અર્થથી દૂર રહે-
વાને લઈને, મોક્ષ સુખનો સાધક થાય છે. ૫

વિશેષાર્થ—આત્મરતિ એટલે આત્માને વિષે પ્રીતિ કરવી,
તે રૂપ લક્ષણવાળું શુદ્ધ તપ, તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. અર્થાત્

અધ્યાત્મ ભાવ ધારણ કરવો, તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. તે [illegible] ગમાં ઇંદ્રિયોના અર્થથી એટલે ઇંદ્રિયોના વિષયોથી દૂર [illegible] તેથી તે મોક્ષનાં સુખનો સાધક થાય છે. ૫

આત્મજ્ઞાન યોગનો પ્રકાર દર્શાવે છે.

न परप्रतिबंधोऽस्मिन्नल्पो प्येकात्मवेदनात् ।
शुभं कर्मापि नैवात्र व्याक्षेपायोपजायते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—એક આત્માના વેદનથી, એટલે આત્મ [illegible] ગથી તેની અંદર અલ્પ પણ બીજો પ્રતિબંધ નથી, અને એમાં [illegible] કર્મ પણ વ્યાક્ષેપને માટે થતું નથી. ૬

વિશેષાર્થ—એક આત્માના વેદનથી, એક આત્મ [illegible] યોગના જ્ઞાનમાં બીજો પ્રતિબંધ નથી, એટલે આત્મ [illegible] ગનું જ્ઞાન થવામાં બીજી થોડી પણ અટકાયત નથી અને શુભ કર્મ પણ વ્યાક્ષેપને માટે થતું નથી, એટલે જે કર્મથી વિ[illegible] જાનાં વાર લાગે, તેવું શુભ કર્મ પણ નથી. ૬

તેમાં કેવાઓને ધ્યાન શુદ્ધિ હોય છે?

न ह्यप्रमत्तसाधूनां क्रियाप्यावश्यकादिका ।
नियता ध्यानशुद्धत्वाद्यदन्यैरप्युदीरितम् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—જે અપ્રમત્ત સાધુઓ છે, તેમને આવશ્યકાદિ [illegible] પણ નિયમિત નથી, કારણ કે, તેમને ધ્યાન શુદ્ધિ [illegible] તે કહેલ છે.

વિશેષાર્થ—જે અપ્રમત્ત સાધુઓ છે, તેમને આવશ્યકાદિ ના નિર્યમિત નથી, એટલે તેમને આવશ્યકાદિ ક્રિયા કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે, તેમને ધ્યાન શુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ જેનામાં ધ્યાન શુદ્ધિ હોય એટલે આત્મજ્ઞાન યોગ હોય તેમણે આવશ્યકા- દિ ક્રિયા કરવાની જરૂર નથી. તેથી આત્મજ્ઞાન સાધવા યોગ્ય છે.૭.

કેવા જીવને કર્ત્તવ્ય નથી?

यस्त्वात्मरतिरेव स्या दात्म तृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्ट स्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ આત્મરતિ, આત્મતૃપ્ત અને આત્માને વિષે સંતુષ્ટ રહે છે, તેને કાંઈ કર્ત્તવ્ય રહેતું નથી. ૮

વિશેષાર્થ—જે આત્મરતિ એટલે આત્માને વિષે પ્રીતિવાળો હોય છે, અને જે પુરૂષ આત્મતૃપ્ત એટલે આત્માથીજ તૃપ્ત રહે- નારો હોયછે, તેમ આત્માને વિષે સંતુષ્ટ એટલે 'આત્માજ સ્વવસ્તુ છે, બીજી પુદ્ગલાદિ વસ્તુ પરવસ્તુ છે,' એમ જાણી આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનારો હોય છે, તેવા આત્મરતિ, આત્મ તૃપ્ત અને આત્મ સંતુષ્ટ પુરૂષને પછી કાંઇ પણ કર્ત્તવ્ય રહેતું નથી. ૮

તેવા પુરૂષને કર્ત્તવ્ય રહેતું નથી, તેનું શું કારણ?

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृते नेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चि दर्थव्यपाश्रयः ॥ ए ॥

છે, ત્યારે પછી ક્રિયાનો વિકલ્પ કેમ સંભવે ? અર્થાત્ જ્ઞાન વડે મનની સ્થિરતા થઈ, ત્યાં ક્રિયા કરવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૦

હિં કોઇ શંકા કરે કે, જ્યારે ધ્યાનીને ક્રિયા નથી, તો પછી તેને ગોચરી વગેરેની ક્રિયા શામાટે કરવી જોઇએ ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

देहनिर्वाहमात्रार्थं याऽपि भिक्षाटनादिका ।
क्रिया सा ज्ञानिनोऽसङ्गान्नैव ध्यानविघातिनी ॥११॥

ભાવાર્થ—જે ભિક્ષાટન કરવા વગેરેની ક્રિયા દેહનો, માત્ર [illegible]નોજ, નિર્વાહ કરવાને માટે છે, તે ક્રિયા અસંગને લઈને જ્ઞાની પુરૂષના ધ્યાનને નાશ કરનારી થતી નથી. ૧૧

વિશેષાર્થ—જ્ઞાની પુરૂષ પણ ભિક્ષાટન વગેરેની ક્રિયા કરે છે, તે માત્ર દેહનો નિર્વાહ કરવા માટે છે. તે ક્રિયા જ્ઞાની પુરૂષના ધ્યાનનો નાશ કરનારી થતી નથી. કારણકે, જ્ઞાની પુરૂષને તેમાં કોઇ જાતનો સંગ હોતો નથી, એટલે તેમાં કોઇ જાતની આસક્તિ હોતી નથી. ૧૧

તેમની આચાર ક્રિયા પણ ભિન્ન ભિન્ન ભેદવાળી હોય છે.

रत्नशिक्षादृगन्या हि तन्नियोजनदृग् यथा ।
फलभेदात्तथाचारक्रियाप्यस्य विभिद्यते ॥१२॥

સમૃદ્રને ધ્યાન રૂપી અગ્નિથી બાળનાર, પ્રવાહની સામે ચાલવાથી લોકોત્તર-દિવ્ય ચરિત્રને ધારણ કરનાર, પ્રાપ્ત થયેલા કામને બાહેર કરનાર, બહુ રૂપપણાને નહીં કરનાર, પર ચક્ષુને ઉઘાડનાર, અપર ચક્ષુને મીંચનાર, અંતર્ગત ભાવોને જોનાર અને પૂર્ણ ભાવને પ્રાપ્ત થનાર પુરૂષ, અધ્યાત્મના સામ્રાજ્યને ભોગવતો, કાંઇ પણ અવશિષ્ટ એવા અન્ય પદાર્થોને જોતો નથી. ૪૯–૫૦–૫૧ ૫૨–૫૩–૫૪–૫૫.

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર આ સાત શ્લોકથી અધ્યાત્મનું સામ્રાજ્ય વર્ણવે છે. કેવો પુરૂષ અધ્યાત્મનું સામ્રાજ્ય ભોગવી શકે છે? તે દર્શાવે છે. ઇંદ્રિયો, અને ક્રોધને જીતનાર, જ્યારે ઇંદ્રિયો અને ક્રોધ પરાભૂત થયા, પછી માન અને માયા ઉપદ્રવ કરી શકતાં નથી. ત્યારે તેનામાં લોભનો સ્પર્શ થતો નથી; તેથી વેદ અને ખેદ તેની પાસે આવતાં નથી, એવો પુરૂષ હમેશાં સહજ-સ્વાભાવિક આચારને સેવેછે એટલે વિષય હઠ-બળાત્કાર કરી કોઇનું સેવન કરતો નથી, અર્થાત્ દુરાગ્રહ રાખતો નથી. તેવો પુરૂષ પછી લોકસંજ્ઞાથી મુક્ત થઇ જાય છે, એટલે તે લોક વ્યવહારમાંથી છુટો થાય છે. જ્યારે તે લોક વ્યવહારથી મુક્ત થયો, ત્યારે પછી તે મિથ્યા આચારને છોડી દે છે. મિથ્યા આચારનો ત્યાગ થવાથી, તે યોગ્ય સ્થાન અને ઊંચા આશયને પ્રાપ્ત કરે છે. પછી તેનામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે, એટલે તે આગમ તથા ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. તેથી તે શસ્ત્ર રહિત એટલે અહિંસક બને છે. આવા બધા ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે આ સંસારમાં દેખાતી વસ્તુઓ ઉપર નિર્વેદ વૈરાગ્ય પામે છે. પછી વૈરાગ્યના બળથી પોતાના પરાક્રમનો નિન્હવ કરતો નથી, એટલે પોતાના વીર્યને ફોરવે છે. પછી મનોદંડ, વાગ્-